

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему:

**«Жіноча праця в цукровій промисловості Київської губернії,
1880-ті – 1905 рр.»**

Виконав: студент 2-го року навчання,

Спеціальності

032 Історія та археологія

Освітньо-наукової програми «Історія»

Карпенко Ігор Миколайович

Науковий керівник: Диса К. Л., PhD, к.і.н., доцент

Рецензент: Кобченко К. А. , к.і.н.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020р.

Київ – 2020

Декларація
академічної доброчесності
студента НАУКМА

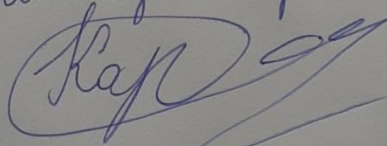
Я, Карпенко Ігор Михайлович, студент 2 року
навчання факультету гуманітарних наук,
спеціальність історія, адреса електронної пошти:
karpenko.i.m@ukr.net.

Підтверджую, що написана мною науково-методична робота
на тему "Зіслінок праць в українській пресі про
Київську губернію, 1880-ті-1905 рр." відповідає вимогам
академічної доброчесності та не містить порушень, ре-
зультатом порушення п.п. 3.1.1-3.1.6 Положення про ака-
демічну доброчесність задовує НАУКМА від 07.03.2018
року, зі зліском якого ознайомлений.

Підтверджую, що надана мною електронна версія ро-
боти є адекватною і готовою до перевірки;
згоден на перевірку моєї роботи на відповідність
критеріям академічної доброчесності, у тому-ж числі спо-
сіб, у тому числі порівняння зліску роботи та форми-
вання звіту проїжджати за допомогою електронної
системи Unicheck;

даю згоду на архівування моєї роботи в репозитора-
х та баз даних університету для порівнян-
ня цієї та майбутніх робіт

11.06.2020 р.

Карпенко І.М.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ I. Історіографія дослідження	10
I.I. Історіографія історії цукрової промисловості Російської імперії.....	10
I.II. Загальні дослідження з історії жіноцтва та жіночої праці в промисловій сфері XIX-поч. XX ст.....	17
I.III. Історичні дослідження соціального захисту жінок у Російській імперії XIX ст.....	22
Розділ II. Жінка та модернізаційні змінли.....	30
II.I Соціально-правове становище жінок у Західній Європі XIX ст. та Російській імперії в пореформенний період (1860-тих рр).....	30
II.II. Трудова емансипація як нова можливість для жінки в трудовій реалізації.....	39
II.III. Проблема визначення статусу жінки на цукровому виробництві: «рабочая» - «полурбочая»- «женщина».....	55
Розділ III. Жінка як об'єкт піклування модерної держави.....	64
III.I. Творення концепту держави загального добробуту в Російській імперії та країнах Західної імперії: спільне та відмінне.....	64

III. II. Соціальний захист жінки, що працює на виробництві.....	70
III. III. «Вікно можливостей» для отримання соціального забезпечення жінок, досвід яких дотичний до праці на цукровій промисловості.....	80
Висновки.....	87
Список використаних джерел та літератури.....	89
Додатки.....	97

Вступ

Друга половина XIX ст. стала часом інтенсивного розвитку індустріалізації та модернізації навіть для тих країн Європейського континенту, що згідно з макрорегіональною моделлю вивчення європейської історії були «периферією», до якої дослідники зараховують і Російську імперію.¹ В європейських країнах цього часу відбуваються глибокі соціокультурні трансформації – зникає традиційна родина з трьох поколінь, на заміну якої постає нуклеарна родина, з двох поколінь, що сприяє доволі швидкому зростанню частки працюючих в промисловому секторі жінок – від 40% у Норвегії та Франції, до 50% у Данії.²

В той же час в Російській імперії тільки ще розпочинаються подібні процеси. Адже більшість її населення жило не в урбаністичному, а в сільському просторі (людського ресурсу для інтенсивного розвитку промисловості не вистачало). Тобто для каталізації промислового розвитку був необхідний людський ресурс – селяни. Інститут кріпацтва, в правовому полі якого перебувала більшість селян держави Романових, був скасований у 1861 році; за спостереженнями історикині Роуз Глікман, це був перший важливий крок до стимуляції індустріального розвитку.³

Зазначені зміни відобразились і на жінці-селянці. Нова економічна кон'юнктура надавала їй можливості для реалізації своєї праці поза традиційним патріархально-родинним простором – у сфері промислового виробництва. Однак на заваді реалізації цієї опції перед жінкою поставали численні фактори: тиск морально-етичного дискурсу та сконструйованих шаблонів щодо контролю за її сексуальністю, недостатня правова емансипованість, підлеглість чоловікові тощо. Тому найбільш оптимальним для неї рішенням щодо праці в промисловості була праця в тій промисловій сфері, яка знаходилась в рустичному просторі. Такою промисловістю була цукрова, із сезонним типом

¹ *Berend Ivan. An economic history of Nineteenth-Century Europe. – Cambridge University Press, 2013. – P.8-9.*

² Там само. – P.269-270.

³ *Glickman Rose. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. –P.1-2.*

виробництва, що не порушувало річного сільськогосподарського циклу. Однак які можливості жінка могла отримати від праці у цукроварінні залишається майже недослідженим питанням. Саме необхідність детального аналізу цієї проблеми і зумовлює **актуальність** нашої роботи.

Об’єктом дослідження виступає жіноча праця в промисловості Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., а **предметом** – жіноча праця у цукровій промисловості Київської губернії в 1880-х – 1905 рр.

Метою є дослідити можливості, які відкривалися перед жінкою, що працювала у цукровій промисловості Київської губернії в останніх декадах XIX - на початку XX ст. Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати наукові праці з тематики цукрової промисловості Російської імперії, історії жіноцтва та жіночій в промисловості XIX –поч. XX ст., а також праці з історії соціального захисту працюючих у промисловості Російської імперії;
- розглянути особливості культурної, соціально-правової матриць, в яких існувала працююча жінка, а також можливості що їх для жінки відкривала праця в цукровій промисловості;
- проілюструвати здійснення практик соціального патрунування жінки в модерній державі.

Для реалізації дослідницьких цілей і для ілюстрації жіночого досвіду і різних системах ієрархії (родинному, заводському просторах) нами використано за **методологічний підхід** історичної фемінології, гендерних студій, а також статистичний метод.

За спостереженнями Джоан Скот, жіноча історія як напрям дослідження академічної історії постала як необхідність довести важливість ролі і місця жінки в минулому на рівні з чоловіком, завдяки чому жінки б стали «видимими» в історії; зробити це можна було зібравши великий об’єм інформації про жінку/жінок в тій чи іншій царині минулого і подати у наративі,

в якому жінка займе з чоловіком рівноправне місце⁴. Значної уваги дослідники приділяють патріархату як сконструйованій системі нерівності, де чоловік домінує та здійснює владу над жінкою.⁵ В нашому дослідженні ми також матимемо справу із патріархатом як соціальним конструктом нерівності, адже подвійні стандарти моралі (які вивчає дослідниця Крістіна Воробець⁶) є прямим продуктом патріархату, який прагне контролювати і дисциплінувати жінку.

Гендерні студії стали наступним еволюційним етапом в розвитку жіночої історії (однак їх поява не означала зникнення останньої), які надали паритету в історичному минулому як жінкам, так і чоловіками. Головним методологічним вдосконаленням цього напрямку стало те, що вони вивчають системи соціальних нерівностей за гендерною ознакою. Як стверджує Соня Роуз, *«гендерний підхід корисний через те, що він висвітлює аспекти соціального існування, які люди відкрито не виражають, бо не сприймають за належне.»*⁷ Далі авторка переконує нас, що в дослідженні, скажімо, такої соціальної групи як робітники важливим є розгляд репрезентацій гендеру, які здійснювали впливові особи чи структури: наприклад, у Британії XIX ст. роботодавець дивився на чоловіка як на робітника, що не був обтяжений обов'язками [в плані щоденної турботи про родину]; в той час як на жінку –робітницю він дивився як на потенційну матір.⁸ В нашій роботі гендер цінний у вивченні трудових ієрархій, в яких опинялася жінка на виробництві, статусних позицій жінок (які експліцитно не задекларовані). Тож вважаємо, що ці методи допоможуть якнайповніше розкрити дослідницькі питання.

Хронологічні межі дослідження: 1880-ті – липень 1905 року, де **нижня межа** зумовлена часом створення в Російській імперії інституту фабричної

⁴ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. // Скот Джоан. Жіноча історія. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 100-101.

⁵ Кісь Оксана. Жіноча історія як напрям історичних досліджень: становлення феміністської методології. – Український історичний журнал. – №.2. – 2012. –С. 167-168.

⁶ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь // Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді.– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С.62-74

⁷ Rose Sonya. Gender and Class in Ninethen Century England. – London, 1992. – P.7-8.

⁸ Там само. – P.9-10; 16.

інспекції, завданням котрої був контроль та нагляд за реалізацією фабрично законодавство в тій чи іншій сфері промисловості (в тому числі і щодо жіночої праці); **верхня межа** зумовлена висвітлити умови праці жінки на цукрових заводах до Першої демократичної революції в Російській імперії 1905 року, що принесла з собою ряд ліберально-демократичних поступок, зокрема в робітничій сфері.

Територіальними рамками нашої роботи є Київська губернія, а також Житомирський повіт Волинської губернії в кордонах другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Джерелами нашої роботи є фонди Центрального державного історичного архіву України, місто Київ (далі – ЦДІАК) та фонди Державного історичного архіву Київської області (далі – ДАКО). В ЦДІАК ми опрацювали матеріали фонду канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф.442), де використовували дані про статистичні губернські відомості, про кількість цукрових та цукрово-рафінадних заводів в Київській губернії за 1880-90-ті роки, про гендерний зріз робітництва цих промислових закладів. Проаналізовані дані допомогли зрозуміти нам загальну динаміку розвитку цукрової промисловості в зазначеному просторі, розрахувати середню густоту розташування цукрових промислових закладів по губернії, що допомогло нам зрозуміти чи сільська жінка мала можливість працювати в межах свого повіту. Крім того, з цього ми залучили дані про те, в який спосіб губернська влада могла контролювати охорону жіночого сексуального простору у цукровому заводському житті.

З ЦДІАКУ також було залучено фонди фабричної інспекції: канцелярії окружного фабричного інспектора Київського округу (ф.575), канцелярію Старшого фабричного інспектора Київської губернії (ф.574), фонд родини Терещенки. Це подорожні журнали фабричного інспектора Київської губернії за 1887–1890-ті, а також за 1899-1900 роки, які є надзвичайно цінним джерелом для аналізу жіночого заводського досвіду, оскільки містять інформацію про кількість жінок на тих чи інших різновидах робіт, їхні умови праці, оплату

праці, житло, харчування, розбудову заводської соціальної інфраструктури під деякі потреби жінок (наявність відокремленого простору, в якому не були присутні робітників-чоловіки); звіти інспектора про факти жіночого травматизму на виробництві, виплату їм фінансових компенсацій за травматизм, тощо. У фонді Терещенка (ф.830) ми віднайшли документ про нарахування пенсійного забезпечення кільком жінкам, що працювали на одному із цукрових заводів Терещенка. Хоч це і єдиний, віднайдений нами документ такого виду, все ж від допомагає окреслити розвиток загальних тенденцій щодо соціальної опіки жінки на цукрових підприємствах.

Із фондів ДАКО використано матеріали фонду Миронівського удільного бурякоцукрового і рафінадного заводу (ф.1554) та Київського губернського управління. Матеріали першого сигналізують про своєрідний унікальний випадок – фахову працю жінки на управлінській посаді нижчого рангу (продавчиня заводського продуктового магазину), що є цінним для нас у контексті вивченні жіночих професійних можливостей у заводській інфраструктурі; матеріали другого ілюструють нам на цукрових заводах розмежували інфраструктурний простір між робітниками-чоловіками та працюючими жінками (окремі приміщення казарм, окремі відхожі ями), свідчить про соціальне патрунування жінки, яка в нових умовах хоч і не мала персоналізованого патрона (батька/чоловіка), але отримувала протектора в іпостасі заводського адміністрації та імперських структур.

Задекларовані матеріали ДАКО є тільки малесенькою часточкою того, що нам вдалось опрацювати, оскільки матеріали по інших цукрових заводах Київської губернії тепер дослідникам недоступні (через реставраційні роботи). Ми можемо тільки припустити, яким є їхній інформаційний потенціал. Цілком вірогідно, що коли ці дані стануть знову доступні для опрацювання дослідниками, то деякі з наших гіпотез будуть додатково верифіковані, а інші – безапеляційно спростовані. Однак наш науковий ентузіазм спонукає не засмучуватись і реалізовувати дослідницькі пошуки, оскільки не всім

історикам щастить відразу знаходити об'ємні корпуси джерел, що однак не заважає конструювати дослідницькі припущення.

Також ми залучили деякі опубліковані джерела – законодавство про жінок в Російській імперії, закон від 2 червня 1903 року про обов'язкові компенсаційні виплати травмованим робітникам, міністерську журнальну замітку про переваги розбудови рафінадних заводів в українських губерніях імперії, що допомагають конструювати більш ширший контекст досліджуваних явищ та процесів.

Структура роботи визначена її метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Розділ I. Історіографія

I.1. Історіографія історії цукрової промисловості Російської імперії

На сьогодні одним з найґрунтовніших досліджень історії цукрової промисловості Російської імперії є праця Костянтина Воблого «Опыт свеклосахарной промышленности в СССР»⁹. Наратив автора охоплює зародження цукрової промисловості як у Західній Європі, так і Російській імперії. Як представник марксистського кола істориків, Костянтин Воблий наголошує на економіко-географічному аспекті цукрової галузі Російської імперії в дореформений період.

Хоча тема праці робітників (включно з жінками) на цукрових заводах проаналізована в рамках економічної детермінанти (як ресурс, що в домеханізованому виробництві складає основу зростання певної галузі промисловості)¹⁰, все ж це не завадило автору продемонструвати, як на зорі становлення цукро виробничої галузі в українських губерніях відбувався процес залучення до праці кріпосних селянок: чи була це для них можливість повноцінної реалізації своєї праці в новому просторі без присутності своєї родини, чи все ж таки за ними зберігався традиційний патріархальний контроль.¹¹ Незважаючи на те, що хронологічно монографія Воблого не перетинається з нашим дослідженням, проте вона висвітлює (нехай і дуже обмежено) насичений контекст середовища та умов, серед яких працювала на цукрових заводах жінка доемансипованої доби.

Праці, які ми виокремили в іншу групу, мають вужчу дослідницьку рамку, фокусуючись на одному із аспектів цукрової галузі – економічній політиці імперії, технічній/технологічній складовій, кількісному вимірі робітництва тощо. Переважно праці з даного напрямку фокусують увагу на макропроцесах – русі капіталу, модернізаційних / регресивних тенденціях, політичному складнику в нормуванні відносин між виробниками цукру (тобто цукровими підприємствами) та його споживачами –внутрішнім та зовнішнім

⁹Воблий Костянтин. Опыт свеклосахарной промышленности в СССР. – 1928. –С. 413.

¹⁰Там само. – С. 413.

¹¹Там само. –С. 219, 221.

ринками.¹² Вивчення ж робітників як соціального прошарку згадується як додаток до виробничих потужностей підприємств.

Однією з небагатьох праць, що фокусує увагу на робітництві як соціальній категорії, котра репрезентована як чоловіками, так і жінками (хоч останнім все ще виділено набагато менше уваги) є дослідження Тимура Валетова та Леоніда Бородкіна «Не рублем единым»¹³ Попри те, що ця колективна монографія присвячена праці робітників текстильної промисловості, все ж в ній автори демонструють новий підхід до дослідження робітників Російської імперії (на окремо взятому мікроісторичному прикладі) – як до активного і впливового чинника в промислово-економічному секторі, що почасти впливав на співпраці та комунікацію між владними інституціями та впливовими економічними групами. Незважаючи на те, що автори приділяють основну увагу жінкам-робітницям як складовій стратегії підприємців щодо зменшення платні робітникам-чоловікам¹⁴ («збивання платні»¹⁵).

Однак, на нашу думку, ця робота хибує на те, що автори будують свій наратив в рамках традиційного маскулінного історіописання, де роль і місце жінок-робітниць зменшується до їхньої мовчазної присутності на другому плані, проте цінною є імплементована ними тривекторна модель «стимулу — мотивації — покарання», котра слугує дійсно важливим механізмом для вивчення досвіду жінки як робітниці, і якщо накласти цей досвід на гендерний

¹² *Буравченко, Руслан*. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2006. — С.1.; *Олянич Валентина*. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережжі України (кін. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Харківський нац. університет ім. Каразіна. — Харків, 2000. — С. 1- 2.; *Водитика Тетяна*. Простір можливостей: Україна в добу заліза і пари. — Кліо, 2018. — С. 1, 5. ; *Раковський Леонід*. Цукрова промисловість України в 60-90 –ті рр.XIX ст.:Авторефер. дис...канд.іст. наук:07.00.01. — Київ, 1995. —С. 18; *Олянич Валентина*.Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінціXIX – на початку XX ст.(історичний аспект). — Вісник Черкаського університету. —№1. - 2019. —С.55 –65;

¹³*Бородкин Л., Валетов Т.* и др. Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. — М.: РОССПЭН, 2010. — с. 532.

¹⁴Там само. — С.117 –118.

¹⁵Цей вислів ми запозичили із дослідження Соні Роуз «Гендер та клас в Англії XIX ст.». Див.: *Rose Sonya* . Gender and Class in Nineteeen Century England. — London, 1992. —P.292.

підхід, це відкриє нам нові можливості для аналізу того, що приховано за соціальними, владними конструктами нерівності.¹⁶

Тематика цукрового виробництва в українських губерніях розглядаєть в розвідках Руслана Буравченка, Валентини Олянич та Леоніда Раковського.¹⁷ Спільною концептуальною характеристикою цих праць є агіографічна манера побудови наративу, яка зводиться до того, що територія українських губерній Російської імперії — це «цукрова житниця» держави Романових, ресурс, який зумовлював високі показники економічного зростання і забезпечував соціальне, політичне благополуччя зазначеного географічного простору.

Так, Руслан Буравченко представляє розвиток цукрової промисловості українських губерній як авангард в межах всієї імперії,¹⁸ Раковський Леонід каже про цукровиробництво як вагомий фактор соціально-економічного стану регіону та добробуту населення, а Валентина Олянич пише про владний імператив у протегуванні конкурентоспроможності цукрового виробництва в українських губерніях як про важливий чинник у розвитку місцевої промисловості в цілому.

Якщо відкинути захоплення історією цукровиробництва у цих працях, то можна побачити, що автори зосереджуються на макроекономічних процесах в Російській імперії, де ексклюзивну нішу займає цукор, виробництво якого завдяки державному протегуванню та патерналізму було невід'ємною частиною економічного іміджу країни.

¹⁶Бородкин Л., Валетов Т. и др. Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 1 – 8.

¹⁷Буравченко Руслан. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2006. —С.1-22; Раковський Л. Цукрова промисловість України в 60-90-рр. XIX ст. : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук. 07.00.02 / Раковський Л. ; Київ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1995. —С. 40; Олянич Валентина. Розвиток цукроовї промисловості на Лівобережжі України (кін. XIX - поч. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01/Харківський нац. універ. ім. Каразіна. — Харків, 2000. — С.19.

¹⁸Буравченко Руслан. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2006. — С.1-2.

Щодо ж до того, як згадані макроекономічні процеси відображаються на робітництві, то ця тема майже не цікавить авторів, які звертають увагу лише на зростанні антагонізмів між групами висококваліфікованих та низькокваліфікованих кадрів¹⁹, інвестиціях у навчання кваліфікованих кадрів та формування групи «чернорабочих»²⁰.

Проблематику технічного та технологічного забезпечення цукрових заводів українських губерній розглядає вже раніше згаданий Руслан Буравченко. Дослідник стверджує, що технічне вдосконалення та перманентні пошуки модернізації виробництва стала основою економічного успіху цукрової промисловості в Україні другої половини XIX ст.²¹ Автор також згадує і про висококваліфікованих робітників, без яких здійснювати якісне обслуговування технічних приладів майже неможливо – проте залишає поза увагою рядових робітників,²² без котрих не відбувалося б злагодженої роботи всього цукрового виробничого циклу. За нашими спостереженнями, це чи не єдина розвідка, що досить детально презентує читачу технологічний та технічний вимір цукроваріння періоду інтенсивної автоматизації та механізації виробничих процесів.

Ілюстрацію розвитку цукрової галузі українських губерній через призму біографій власників цукрових заводів – Харитоненка та Бобринського знаходимо у статях О. Гайдая та О. Грабовської.²³ Гайдай формує свій наратив як хроніку історії цукрової промисловості в Російській імперії загалом - від поч.

¹⁹Олянич Валентина. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережжі України (кін. XIX - поч. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01/Харківський нац. універ. ім. Каразіна. – Харків, 2000. – С. 13.

²⁰Буравченко Руслан. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2006.; Л.Е. Раковський ; Київ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1995. —С. 40 .

²¹Руслан Буравченко. Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. – С. 41- 48.

²² Там само. –С.41.

²³Гайдай О. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середини XIX – початок XX ст.). – №.5. – 2012. – С.10-15; Грабовська О., Олянська С., Чагайда А. Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів , хіміків та майстрів цукрового виробництва. – Цукор України. – №.4 (100),2004. – С. 17.

XIX ст до Селянської реформи, а далі – концентрується на підприємницькому хисті Харитоненка та на виробничому потенціалі його цукрових підприємств. Наратив більше схожий на історію підприємництва на прикладі однієї родини – Харитоненків, до якої вплетено дані про кількість цукрових заводів, їхню річну виробничу потужність.²⁴ Окремо Гайдай згадує про гендерний склад робітництва цукрових заводів Харитоненка, зазначивши, що їхня кількість на 1860-ті становила 3100 чоловіків та 290 жінок²⁵. Наратив О. Грабовської схожий на агіографію Олексія Бобринського як промоутера розвитку цукрової галузі в Російській імперії XIX ст., що зміщує фокус від безпосередньо цукрового виробництва до біографічної розвідки. Попри це, стаття містить доволі насичені описи про умови будування і функціонування перших заводів в українських губерніях, взаємозв'язок з розвитком цукрової галузі та транспортної інфраструктури,²⁶ тощо.

Соціальний аспект цукрової промисловості українських лівобережних губерній вивчає зазначена раніше Валентина Олянич у своїй статті «Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект)».²⁷ Авторка в негативному світлі описує умови найму, праці, проживання робітників цукрових заводів, стверджуючи, що лише кваліфікований прошарок робітників цукроварень – вищий та середній, мали високий рівень оплати праці. Натомість сезонні низькокваліфіковані робітники отримували малу платню, що не покривала річну потребу їхніх родин в обігових коштах.²⁸ Валентина Олянич визначає високий інформаційний потенціал звітів фабричних інспекторів щодо визначення питання чисельності робітників в заводській інфраструктурі та на

²⁴ Гайдай О. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середини XIX – початок XX ст.). – №.5. – 2012. – С.10-15.

²⁵ Там само. – С.12.

²⁶ Грабовська О., Оляньська С., Чагайда А. Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. – Цукор України. – №.4 (100),2004. – С. 18-20.

²⁷ Олянич Валентина. Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект). – Вісник Черкаського університету. – №1. - 2019. – С. 55-65.

²⁸ Там само. –С.62-63;

бурякових плантаціях, однак на практиці користується доволі сумнівною методикою – поділом площі посадженого цукрового буряка на час, витрачений на його вирощування,²⁹ що дає тільки приблизні результати (про що безпосередньо зазначає історикиня).

Разом з розробкою Валентини Олянич в одній дослідницькій площині знаходиться розвідка Марії Казьмирчук «Робітники цукроварень Правобережної України наприкінці XIX- на початку XX ст.»³⁰ Авторка розглядає умови праці робітників, їхню платню, особливості. На основі отриманих результатів вона намагається переконати, що соціальне та професійне становище робітників на цукроварнях залишає бажати кращого, оскільки власники підприємств не дбали про техніку безпеки на виробничих процесах, не розбудовували належним чином соціальну інфраструктуру (житло, надання медичних послуг, тощо), вдавались до нечесного розрахунку з робітниками.³¹ У статті є згадки про працюючих жінок на виробництві, однак останні репрезентовані у рамках економічної детермінанти (як категорія робітництва, що отримує один з найменших рівнів оплати праці)³²

Наступну групу формують праці, що розглядають функціонування окремих контрольно-наглядових інституцій (фабричної інспекції) та їхню роль у функціонуванні робітництва як окремої професійної страти, що особливо виразним стало в другій половині XIX ст. Її репрезентують дві статті – Марії Казьмирчук «Подорожні журнали – джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії кінця XIX ст.»³³ та Тетяни Водотики «Фабрична

²⁹ Там само. – С. 57-60.

³⁰ *Казьмирчук Марія*. Становище робітників цукроварень Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 1. – 2017. – С. 54-59.

³¹ Там само. – С. 55-56; 57.

³² Там само. – С. 58.

³³ *Казьмирчук Марія*. Подорожні журнали – джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії кінця XIX ст. – Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Випуск 31. – Київ. – С. 74-78.

інспекція в ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст.»³⁴.

Обидві праці, фокусуючись на подорожніх журналах, як одному із видів звітно-виконавчої документації інспекції, розповідають про історію промисловості Київської губернії (зокрема, і цукрових заводів) через призму соціального компоненту – повсякденного життя робітників, з-поміж яких є згадки й про жінок³⁵ та через комунікативні практики робітників та заводської адміністрації за посередництва фабричної інспекції.³⁶

Так, лейтмотивом статті Марії Казьмирчук є концепція, що подорожні журнали фабричних інспекторів Київської губернії є надзвичайно цінним джерелом як для вивчення історії робітництва так і окремих груп, що його складають (жінки, підлітки), історії робітничого повсякдення³⁷. Тетяна Водотика хоч досліджує фабричні звіти в руслі економічної історії і наратив конструює навколо відносин підприємців та робітників³⁸, все ж таки її спостереження є цінними для вивчення соціального середовища фабрик (в якому працювали і мешкали робітниця), розвитку мережі соціальної інфраструктури на промислових закладах тощо.

Підсумовуючи розгляд праць з економічної історії становлення і розвитку цукрової промисловості в українських губерніях, можемо вказати, що тема праці промислових працівників в зазначених працях українських авторів потрапляє у фокус лише як характеристика впливу урядової

³⁴ Водотика Тетяна. Фабрична інспекція у документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Архіви України . К., 2014. Вип.4-5. – С.167-175.

³⁵ Казьмирчук Марія. Подорожні журнали – джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії кінця XIX ст. – Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Випуск 31. – Київ. – С. 75, 77.

³⁶ Водотика Тетяна. Фабрична інспекція у документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Архіви України . К., 2014. Вип.4-5. – С. 173

³⁷ Казьмирчук Марія. Подорожні журнали – джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії кінця XIX ст. – Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Випуск 31. – Київ. – С. 74-78.

³⁸ Водотика Тетяна. Фабрична інспекція у документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Архіви України . К., 2014. Вип.4-5. – С. 172.

політики на економічний сектор — зміцнення позицій власників підприємств та технічного персоналу, який формував заводську управлінську еліту та погіршення соціально-матеріального пересічних робітників. Що ж до гендерного аналізу, то в дисертаціях не досліджується ані маскулінний, ані фемінний складники. Попри ці недоліки, праці Леоніда Раковського, Валентини Олянич та Руслана Буравченко використовують корпус законодавчих джерел, які ми також беремо до уваги в рамках свого дослідження. Завдяки ним ми зможемо проілюструвати, в який спосіб імперські структури формували владний дискурс про працюючу на промисловому виробництві жінку, якими мали бути механізми їх соціального захисту, тощо. Монографія Костянтина Воблого хронологічно не перетинається з нашим дослідженням, проте вона висвітлює (нехай і дуже обмежено) насичений контекст середовища та умов, серед яких працювала на цукрових заводах жінка доемансипованої доби. Робота Валентини Олянич, що на перший погляд всебічно розглядає робітників цукрових заводів як соціально-професійну страту, все ж відзначається певним упередженням ставленням до праці на цукрових заводах, послуговується методиками кількісного підрахунку робітників, достовірність яких залишається під питанням, а дослідження фабричних звітів Казьмирчук та Водотики відкривають ширшу перспективу для вивчення жіночого досвіду праці у промисловому секторі.

І.ІІ. Загальні дослідження з історії жіноцтва та жіночої праці в промисловій сфері XIX – поч. XX ст.

В цій частині нашої роботи ми розглянемо дослідження про жінок модерної доби, контексту, в яких існували «нова жінка»³⁹, трансформації її старих соціальних ролей та набуття нових – насамперед як жінки-робітниці в промисловій сфері. Зокрема, це праці англоамериканської традиції, які

³⁹ Поняття «нової жінки» запозичене нами із однойменної статті Еріха Гобсбаума «Нова жінка». Див.: Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// *Еріх Гобсбаум. Нова жінка.*– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. –С.74-97.

вивчають жінку доби індустріалізації Російській імперії⁴⁰ та деяких країн Західної Європи⁴¹; крім того, це роботи представників української фемінологічної традиції, котрі акцентують увагу на специфіці правового статусу жінки українських губерній Російської імперії, специфіці трансформації традиційного селянського соціуму і як наслідок – соціального статусу жінки.⁴² Так, історикиня Барбара Енжел, яка побудувала свій наратив з урахуванням гендерного підходу, стверджує, що модернізаційні зміни, що інтенсифікувались в Російській імперії другої половини XIX ст., стали основним чинником трансформації традиційної патріархальної системи, де жінки була «поневолена» в родинному просторі; однак глибинної емансипації статусу жінки (в соціальному та морально-етичному плані) не відбулось навіть на початку XX ст. .⁴³

Роуз Глікман більш оптимістично дивиться на проблематику трудової емансипації жінки в постреформений час. Вона стверджує, що попри систему патріархату, якою репрезентовані більшість селянських родин Російської імперії, жінка мала можливість реалізовувати свою працю і поза родинним простором – в кустарних промислах. Але з механізацією виробництва ці види самозайнятості втрачали свою актуальність; тож жінка все частіше мала йти працювати на фабрику/завод, де її праця була низькооплачуваною та некваліфікованою; саме тут і поставала перед жінкою реальна дилема, оскільки

⁴⁰ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// Крістіна Воробець Спокусниця чи цнотлива? Неповне становище жінок в пореформенній українській селянській громаді.– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С.62-74; *Engel Barbara*. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914 , Cambridge University Press, 1996.; *Rose Glickman*. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984 –P.325.

⁴¹*Simonton Debora*. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998.; *Berend Ivan*. An economic history of Nineteenth-Century Europe. – Cambridge, 2013; *Rose Sonya*. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992.

⁴² Українські жінки у горнилі модернізації / ред. Оксани Кісь . — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. —С. 303; Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999;; *Буряк Лариса*. Жінка в українському соціумі другої половини XIX- початку XX ст. – Українознавчий альманах, випуск 6. – с. 67-71; *Буряк Лариса*. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. –с.190-211.

⁴³ *Engel Barbara*. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914 , Cambridge University Press, 1996.. –P.1-15.

вона перебувала поза родинним простором (що дискредитувало її статус), однак не отримувала належного рівня оплати праці, що підносило б її робітничий статус до статусу чоловіка.⁴⁴

Натомість історики Іван Беренд і Соня Роуз у своїх дослідженнях подібних процесів у Західній Європі, мають дещо протилежну, ніж у вищевказаних дослідниць, думку.

Іван Беренд стверджує, що індустріалізація глибоко трансформувала родину (традиційний простір для різнопланової реалізації жінки), яка відтепер створюється не з примусу чи обов'язку, але як партнерство; все це вивело родину (і жінку як її складову) в публічний простір⁴⁵ (а отже патріархат як система більш не впливав на жінку гнітюче).

Соня Роуз також декларує схожі з Берендом позиції щодо нових можливостей жінок-робітниць в питаннях звільнення від підпорядкованості своєму чоловікові. За її словами, попри трудову дискримінацію та гендерну сегрегацію на робочому місці, у жінки-робітниці з'явилися легітимні підстави для розірвання шлюбу –наприклад, якщо чоловік її бив.⁴⁶

Дебора Сімінтон зазначає негативні для жінки зміни, що принесла промислова доба — наприклад, «знецінення» виконуваних (переважно нею ж самою) домашніх обов'язків і зростання цінності роботи, виконуваної чоловіком. З іншого боку, це мало і свої переваги – наприклад, зростання кількості жінок у якості служниць⁴⁷ (де її вміння та навички, відшліфовані у здійсненні щоденних родинних обов'язках, ставали в нагоді), що зробило «видимим» цей аспект жіночої праці.

⁴⁴ *Rose Glickman. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984 –P. 1-53*

⁴⁵ *Berend Ivan. An economic history of Nineteenth-Century Europe. – Cambridge, 2013. –P. 269-270.*

⁴⁶ *Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. P.22-23, 67.*

⁴⁷ *Simonton Debora. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.148-149.*

Крістіна Воробець фокусує свою увагу на статусі жінки українського пореформеного села.⁴⁸ Дослідниця дійшла висновку, що система патріархату з її соціально-культурними обмеженнями та табу щодо жінки залишалась без змін, оскільки навіть у пореформеному українському селі дівчина мусила жити за подвійною системою моралі: з одного боку, контролювати свою пристрасть і не вступати в інтимний зв'язок до шлюбу хоч би там що; з іншого, брати активну участь у дошлюбних інтимних практиках сільської молоді, наслідком яких для жінки була небажана вагітність та набуття ганебного статусу покритки.⁴⁹

Праці українських історикинь про досвід українських жінок Російської імперії мають спільні риси зі згаданими західними дослідженнями. Так, Лариса Буряк та Віра Смоляр досліджують правовий статус жінки українських губерній; Оксана Кісь у дослідженні подружніх стосунків в українській селянській громаді другої половини ХІХ- початку ХХ ст. також акцентує увагу на специфіці правового статусу жінки в українському традиційному соціумі як на одному із ключових факторів її певної самостійності у внутрішньогосподарських справах.

За спостереженнями Буряк, в українській фемінологічній історіографії ХІХ ст. сформувався концепт що жінка та українських територіях, на відміну від російських жінок, мала ширший правовий статус як дружини, для неї не була закритою можливість бути присутньою в публічному просторі.⁵⁰

Віра Смоляр також зосереджує увагу на доволі широкому правовому статусі жінок українських губерній до і постреформеного часу. Незважаючи на дискримінаційний дискурс патріархату⁵¹(як соціального конструкту), жінці

⁴⁸ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// *Крістіна Воробець*. Спокуси чи цнотливість? Неповне становище жінок в пореформенній українській селянській громаді.— Львів: ВНТЛ Класика, 2003. —С. 62-74

⁴⁹ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// *Крістіна Воробець*. Спокуси чи цнотливість? Неповне становище жінок в пореформенній українській селянській громаді.— Львів: ВНТЛ Класика, 2003. —С. 69.

⁵⁰ *Буряк Лариса*. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини ХІХ ст. —С.190-211.

⁵¹ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1999. — С.28-29.

належала недоторкана частка спадщини – «материзна»⁵², жінка мала право на здійснення самостійної економічної діяльності – продавати продукти, вироблені в домогосподарстві, а отримані з цього обігові кошти залишалися тільки у її розпорядженні.⁵³

Аргументи дослідницької позиції Оксани Кісь багато в чому схожі зі щойно згаданими її колегами по цеху. Авторка стверджує, що на статус жінки в сільському традиційному просторі істотний вплив мала правова звичаєва практика – материзни (право жінки одноосібно розпоряджатися весільним посагом).⁵⁴ Крім того, жінка у господарчій сфері була майже незалежна від чоловіка, що мала вплив і на її розширення економічних прав (реалізувати вироблену продукцію на ринку, тощо) – однак на рівні прийняття важливих питань, що вирішували долю всього домогосподарства, головою і розпорядником був чоловік.⁵⁵ На завершення, Оксана Кісь згадує і про подвійні стандарти моралі, в рамках яких перебувала жінка і які додатково обґрунтовували нерівність.⁵⁶ Тож, за висновком історикині, традиційна українська культура визнавала безапеляційне право чоловіка на головування в родині; з іншого боку, вона в певних обставинах надавала жінці посісти лідерські позиції в родині, а загалом же жінка у подружніх стосунках була підлеглим суб'єктом.⁵⁷

Отже, можемо зробити висновок, що за винятком деяких відмінних складових, що частково відрізняли соціальний статус жінок центральних російсько-імперських промислових та аграрних периферійних українських губерній, англоамериканські дослідниці солідарні зі своїми українськими колегами в плані того, що каталізація модернізаційних процесів, що розпочалися в Російській імперії в 1860-70 тх (включно з трудовою

⁵² Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 30.

⁵³ Там само. – С.32.

⁵⁴ Українські жінки у горнилі модернізації / ред. Оксани Кісь. // *Кісь Оксана*. Подружні стосунки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX століття. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017 – С.14-15

⁵⁵ Там само. – С.21.

⁵⁶ Там сам. - С. 24.

⁵⁷ Там само. – С.31.

емансипацією жінок), сприяли перетворенням (хоч і не глибоким) як соціального простору, що оточував жінку, так і самої жінки, що зрештою і сконструювало образ «нової жінки».

Ця «нова жінка» дуже повільно, поступову виходить з дискурсу соціального моралізаторського впливу, який визначав її місце в тогочасних ієрархіях на всіх етапах її життя; водночас вона набуває нових соціальних характеристик, з-поміж яких не останню роль відігравала її характеристика як робітниці.

В нашому дослідженні також буде використаний цей концепт, оскільки жінка в цукровій промисловості – це також селянка, котра водночас начебто і набуває ознак тієї «нової жінки», про яку пише Еріх Гобсбаум⁵⁸, а з іншого боку - залишається селянкою, не пориваючи зі своїм «споконвічним» сільським простором.

I.III. Історичні дослідження соціального захисту жінок-робітниць у Російській імперії XIX -поч. XX ст.

Проблематика соціального захисту жінок-робітниць Російської імперії становить значну частку дослідницьких праць як в українській, так і в російській історіографії. Однак комплексного дослідження, що присвячене даній тематиці, нам знайти не вдалося.

Більшість досліджень репрезентовані розвідками у вигляді статей, що сфокусовані на законодавчому, правничому аспектах охорони праці робітниць, а також пов'язаних з ними практиками соціального страхування та охорони праці. Це праці: Світлани Ворошилової «Законодавче регулювання нічної фабричної праці в Росії та Західній Європі у XIX – початку XX ст.», Ірини Ташбекової «Правові основи трудової діяльності жінки в Російській імперії кінця XIX в.», О. Вахромаєвої «Соціальне страхування та «жіноче питання» в столиці на межі XIX –XX ст.», Ольги Северцевої «Соціальний захист робітниць промислових закладів Санкт–Петербургу у другій половині XIX – початку XX ст. як один із аспектів жіночої історії повсякдення» та

⁵⁸ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// *Еріх Гобсбаум. Нова жінка*. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 74-97

«Повсякденне життя російських робітниць у другій половині XIX – початку XX ст. у контексті «жіночого» та «робітничого» питань (за матеріалами періодичної преси дореволюційної Росії)», В. Фаронова «Праця жінки на виробництві в Західному Сибірі в кінці XIX – початку XX ст».⁵⁹

Так, дослідження Світлани Ворошилової та Ірини Ташбекової мають однакову концептуальну основу, котра полягає в наступному: в другій половині XIX – початку XX ст. все помітнішою стає частка працюючих в промисловості жінок, що в свою чергу стало каталізатором законодавчих ініціатив щодо її регламентації; однак через те, що прийняті закони не були послідовними, охоплюючи лише частку промислових галузей з жіночою працею, тож механізми їхньої реалізації були малоефективними – як наслідок робітниця продовжувала залишатися незахищеною соціальною категорією.⁶⁰

Світлана Ворошилова доходить таких висновків, застосовуючи компаративний аналіз законодавства країн Західної Європи (Британії, Франції, Німеччини, Австрії) та Російської імперії⁶¹. На перший погляд, за аргументами історикині видається, що в країнах Європи законодавство було дійсно досить гнучким, і враховувало актуальні потреби жіночої праці (на відміну від Російської імперії). Однак пані Світлана не обґрунтовує практику законодавчої імплементації норм фабричного законодавства в зазначених країнах; у випадку з державою Романових вона навпаки доволі детально вивчає, яким

⁵⁹ *Ворошилова Светлана*. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии – №2, 2012. – С.24-30.; *Ташбекова Ирина*. Правовые основы трудовой деятельности женщин Российской империи конца XIX. // Актуальные проблемы российского права. – №1. – 2009. – С.44-49; *Вахромеева О.* Социальное страхование и «женский вопрос» в столице на рубеже XIX – XX веков. // Социально-культурные аспекты истории экономики России XIX – XX веков. – 2012. – С. 120-132.; *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине XIX – XX в. как один из аспектов женской истории повседневности // Самарский научный вестник. – Т.7. – №3. – С.287-293; *Северцева Ольга*. Повседневная жизнь русских рабочих во второй половине XIX – начале XX в. в контексте «женского» и «рабочего» вопросов (на материалах периодической прессы дореволюционной России. – 2017. – С.52-60; *Фаронов Ф.* Труд женщины на производстве Западной Сибири в конце XIX -начале XX в. – Вестник Томского государственного университета. – №390. – 2015. – С.132-140.

⁶⁰ *Ворошилова Светлана*. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии – №2, 2012. – С.24-30.

⁶¹ Там само. – С.26-27; 28-29

було реальне запровадження фабричних законів, що і лягло в основу негативної критики на адресу цієї країни. Тобто авторка упереджено поставилась до порівняльного аналізу, не застосувавши однакових критеріїв, що спонукає нас зробити ретельніший аналіз результатів наукової розробки дослідниці.

Ірина Ташбекова зосередилась на вузчому дослідницькому полі – на жіночому фабричному законодавстві Російської імперії 1880-90-х рр. Сконцентрувавшись на двох основних джерелах – законах 1885 та 1886 років щодо регулювання становища жінки-робітниці, а також побіжно на звітах фабричних інспекторів за 1880 –ті роки,⁶² вона доходить висновку, що прийняті закони лише побіжно стосувалися працюючої жінки, а звіти інспекторів (що по суті були виміром дієвості впроваджуваних заходів) не повідомляють про те, як власники промислових закладів дотримувались вказівок щодо регламентування праці робітниць в нічний час.⁶³ Не зрозумілим залишається те, чому Ірина Ташбекова не проаналізувала закон 1882 про утворення фабричної інспекції, що в подальшому стала урядовим інструментом нагляду за дотриманням тих чи інших норм на підприємствах. Дослідниця не вказала, звіти яких фабричних інспекторів вона аналізувала, що певною мірою ускладнює нам справу в контр аргументуванні тези про відсутність у їхніх звітах факту застосування жіночої праці в нічний час.

Обидві розглянуті статті змальовують якщо не негативно, то зі значною долею скепсису кроки державних структур Російської імперії у регуляції процесів та явищ постреформеної доби у фабрично-заводській сфері. Нелогічність у побудові аргументів на користь неефективності законодавства імперії схиляє нас до думки про заангажованість Ташбекової та Ворошилової у дискурс модерності та відсталості, де Російська імперія поміщена в останню графу.

⁶² *Ташбекова Ирина*. Правовые основы трудовой деятельности женщин Российской империи конца XIX. // Актуальные проблемы российского права. – №1. – 2009. – С.46; 48-49

⁶³ *Ташбекова Ирина*. Правовые основы трудовой деятельности женщин Российской империи конца XIX. // Актуальные проблемы российского права. – №1. – 2009. – С. 48-49.

Статті О. Вахромєєвої та Ольги Северцевої зосередження на аспекті соціальних гарантій, що надавались жінкам –робітницям.

Концепція статті О. Вахромєєвої «Соціальне страхування та «жіноче питання» в столиці на межі XIX –XX ст.» полягає в наступному: друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом інтенсивного розвитку різнопрофільних вимірів соціального захисту жінок- робітниць (страхування на випадок хвороби, безробіття⁶⁴, надання пільг та відпусток вагітним жінкам та в постпологовий період, страхування на випадок виробничого травматизму, обмеження та заборона жіночої нічної праці, тощо), але законодавчі механізми, які застосовували імперські структури були половинчастими, з низьким коефіцієнтом втілення на практиці; соціальна відповідальність власників підприємств за забезпечення робітників (як чоловіків, так і жінок) тими чи іншими гарантіями в багатьох випадках залежала від їхньої доброї волі – а державні механізми впливу та примусу на промисловців знову ж таки були недостатньо розробленими і в реальності надавали останнім люффт для ухиляння від відповідальності.⁶⁵

Дослідниця у розгляді механізмів соціального захисту жінки бере до уваги не лише законодавчу площину, але й громадські ініціативи і навіть у якості фону вказує про практики соціального протегування серед власників промислових закладів, що проілюструвати варіативність можливостей для жінки –робітниці в отриманні допомоги.⁶⁶

Ольга Северцева у праці «Соціальний захист робітниць промислових закладів Санкт–Петербургу у другій половині XIX – початку XX ст . як один із аспектів жіночої історії повсякдення» прослідковує на локальному рівні (столичному Санкт-Петербурзі) який вплив мали закони щодо регулювання та охорони жіночої праці на взаємовідносини між робітниками та

⁶⁴ Вахромеева О. Социальное страхование и «женский вопрос» в столице на рубеже XIX – XX веков. // Социально-культурные аспекты истории экономики России XIX – XX веков. – 2012. – С. 125.

⁶⁵ Там само. – С. 120-132

⁶⁶ Там само. – С.128, 126.

підприємцями.⁶⁷ Авторка дійшла висновку, що закони Російської імперії, що були створені задля захисту працюючої в промисловості жінки, більше протегували інтересам підприємців, аніж жінок. Не було випрацювано реальних механізмів для втілення законів, а щодо деяких законів навіть відбувся регрес, не було урівняння оплати праці жінки та чоловіка. Фабрична інспекція так і не стала медіатором у вирішенні конфліктів між робітниками та власниками.⁶⁸

Досить контраверсійною нам видається теза пані Ольги щодо регресу інституту фабричної інспекції, котра із захисника прав та контролера соціальних гарантій жінки-робітниці модифікувалась в орган поліцейського нагляду за робітниками.⁶⁹ Звичайно, що ми можемо помилятися у своїх припущеннях, оскільки не опрацьовували джерельних матеріалів про діяльність та функціональні обов'язки фабричних інспекторів столичного фабричного округу. Однак ми опрацьовували матеріали периферійного фабричного округу – Київського. А оскільки інститут фабричної інспекції в Російській імперії був інтегральною частиною бюрократичного апарату і підпорядковувався більш-менш спільним певним загальним правилам існування, то і різючих відмінностей у діяльності петербурзьких інспекторів не має бути (адже у нашому дослідженні інспектор навпаки активно долучався до надання робітницям фінансової допомоги – про це більше у дослідницькій частині).

В ще одній своїй праці – «Повсякденне життя російських робітниць у другій половині XIX –початку XX ст. у контексті “жіночого” та “робітничого” питань (за матеріалами періодичної преси дореволюційної Росії)» Ольга Северцева, засновуючись на періодичній пресі як ліберального, так і консервативного напрямів, розкриває, як саме у пресі формувався дискурс

⁶⁷ *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине XIX –XX в. как один из аспектов женской истории повседневности // Самарский научный вестник. – Т.7. –№.3. – С.287-293

⁶⁸ Там само. –с. 287- 293.

⁶⁹ Там само. – С.291.

про права та соціальні гарантії робітниць⁷⁰. Історикиня підсумовує, що в Російській імперії шпальти періодичних видань стали одним із публічних майданчиків, де підіймалися питання тяжких антисанітарних виробничих умов, дискримінаційних практик у питанні оплати жіночої праці.⁷¹ За її словами, такий стан речей зумовлений тим що жінки-робітниці так і не стали окремою соціальною категорією. І ліберальна, і консервативна преса з тією чи іншою інформаційною насиченістю висвітлювали негативний вимір соціально-правового становища робітниць⁷², однак так і не змогла запропонувати загального ефективного варіанту їхнього вирішення.

О. Сімкіна у своїй статті «Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України)» також розглядає (хоч і побіжно) вимір соціальної політики в Російській імперії щодо фабричних та заводських робітників.⁷³ Хоча авторка й окремо не акцентує увагу на витворенні та реалізації практик соціального захисту робітниць, все ж залишається досить цікавим її погляд на проблематику соціальних гарантій робітників Російської імперії. Порівнюючи фабричне законодавство останньої з тогочасними європейськими країнами, Сімкіна доволі схвально оцінює імперське фабричне законодавство, котре у порівнянні з цими країнами було досить прогресивним⁷⁴.

⁷⁰ *Северцева Ольга*. Повседневная жизнь русских рабочих во второй половине XIX – начале XX в. в контексте «женского» и «рабочего» вопросов (на материалах периодической прессы дореволюционной России. – 2017. – С.52-60.

⁷¹ Там само. – С. 52.

⁷² Там само. – С. 56.

⁷³ *Сімкіна О.* Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України). – 2010. – С. 1-5.

⁷⁴ Так, в Російській страховими законами від 1903 та 1912 років було встановлено винагородження робітникам, постраждалим внаслідок нещасного випадку на виробництві та обов'язкове страхування на випадок хвороби. В Англії в 1911 – 1913 рр. введено страхування у зв'язку з безробіттям, хворобою та інвалідністю; у Франції у 1911 прийнято закон про страхування, у 1929 р. – закон про страхування через хворобу. У Швеції: у 1913 - 1915 рр. було прийнято закон про обов'язкове державне страхування через настання старості та інвалідності. Лише у Німеччині страхування по хворобі та на випадок нещасних подій на виробництві було введено у 1880-х рр. Тобто у сконструйованому Сімкіною контексті Російська імперія постає як органічна складова модернізаційного дискурсу, а не дискурсу відсталості. Див.: *Сімкіна О.* Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України). – 2010. – С.3-5.

Ілюстрація рівня платні жінки-робітниці у промисловості Західного Сибіру є складовою дослідження В. Фаронова «Праця жінки на виробництві в Західному Сибірі в кінці XIX – початку XX ст». В ключі нашого дослідження ця робота привертає увагу через акцент на платні робітниці, що в аналізований автором період все одно залишалась нижчою в порівнянні з платнею чоловіка-робітника.⁷⁵ Автор не робить окремим завданням аналіз соціального законодавства Російської імперії чи конкретних важелів та механізмів його реалізації. Проте він розкриває проблематику чисельності працюючих жінок та рівня оплати їхньої праці для демонстрації того, що в реальності не було гарантій рівної оплати роботи робітниці та робітника⁷⁶.

Як бачимо, спектр проаналізованих нами робіт з тематики соціального захисту жінок-робітниць Російської імперії є широким. Автори цих праць фокусують свою увагу на рівні фабрично-заводського законодавства, намагаючись з'ясувати стан його розвитку; порівнюють його із корпусами відповідних законів тогочасних держав Західної Європи, щоб продемонструвати «відсталість» (подекуди прогресивність) в загальному контексті доби модернізації та індустріалізації. Водночас вимір приватних ініціатив власників підприємств практично не розглядається, оскільки відносини між власником промислового закладу та робітниками змальовані через призму сваволі, безкарності першого та відсутності гарантій у останнього.

Таким чином, проаналізувавши дослідницькі праці з історії цукрової промисловості Російської імперії, історії жіноцтва, історії жіночої праці та історії соціального забезпечення в промисловій сфері XIX – початку XX ст. можемо зробити висновок, що тема проблематика жіночої праці в цукровій промисловості українських губерній кінця XIX – початку XX ст. дослідниками майже не розглядається. Більшість праць ілюструє цукрову промисловість через призму економічної історії, практик державного

⁷⁵ Фаронов В. Труд женщины на производстве Западной Сибири в конце XIX -начале XX в. – Вестник Томского государственного университета. – №390. – 2015. – С.132-140.

⁷⁶ Там само. – С.138.

регулювання виробництва та збуту цукру, технічного вдосконалення виробничих процесів (як складника історії успіху цукроваріння в державі Романових). Натомість інший, не менш важливий аспект – робітництво, знаходить своє висвітлення в поодиноких дослідженнях (зокрема, у Валентини Олянич та Марії Казьмирчук). Жінка потрапляє в дослідницький об'єктив в двох випадках: лише як складова частина робітництва, що знаходиться на фоні, без паритету з чоловічою більшістю робітництва. Жіноча праця розглядається у марксистській концепції як складова частина виробничого потенціалу промисловості.

Розділ II. Жінка та модернізаційні зміни

II.1 Соціально-правове становище жінок у Західній Європі XIX ст. та Російській імперії в пореформенний період (1860-х рр.)

Промислово-технічний розвиток, характерний для періоду від останньої чверті XVIII ст. і аж до Першої світової війни (так зване «довге XIX ст.») мав глибокий вплив не лише на економічну та виробничу сфери, що поступово стали одним з головних маркерів модерної держави, але також на соціальні та культурні процеси, які несли хоч і повільний, та все ж помітний вплив як на окремих індивідів, так на цілі соціальні групи та навіть держави.

За спостереженнями японського дослідника Каору Сугіхари, модифікація ринкової кон'юнктури модерної доби (що її дослідники визначають як *класичний капіталізм*) призвела до зростання цінності *праці* як ресурсу, котрий поєднували разом з капіталом задля створення промислових речей та товарів⁷⁷.

Промислово-технічний розвиток сприяв тому, що праця як ресурс, що в домодерну добу не завжди мав еквівалент у вимірі матеріальних цінностей (у вигляді грошей) і мав відношення в більшості до чоловіків – бо жінка рідко коли виходила із домашнього простору, де її праця переважно не мала грошового еквіваленту⁷⁸, відтепер набував універсальних рис. Будь-яка праця, котра реалізується у виробничому просторі (на підприємстві) має грошовий еквівалент, хоч рівень цінності суттєво відрізнявся від того, хто працює – чоловік чи жінка (чоловік отримував найбільшу платню, а жінка – найменшу⁷⁹).

Як підкреслює Дмитро Міхель, у західній культурі XIX ст. змінюється уявлення про людське тіло, на котре від цього часу дивились через призму виробництва. А оскільки будь-яке виробництво прямувало до підвищення ефективності - себто продуктивності, то і тіло мало стати «продуктивним

⁷⁷ Цит. за: Lucassen Jan. The workers: New development in labor history since the 1980s/ Ulbe Bosma, Hofmeester Karin. The lifework of a labor historian: Essays in Honor of Marcel van der Linder. –2018, P. 31

⁷⁸ Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// Еріх Гобсбаум. Нова жінка.– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 77.

⁷⁹ Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P.23-24.

тілом».⁸⁰ Звичайно, що найбільш продуктивним тілом вважалось чоловіче тіло, котре начебто від природи було сильнішим, здібним до засвоєння нових навичок, - що не пов'язували з жіночим тілом.⁸¹ Останнє вважалось недосконалим, тендітним – таким, що потребує перманентного піклування; з цим ймовірно пов'язані зміни в Британії першої половини XIX ст., де конструктори промислових апаратів та машин створювали апарати, котрі були б меш громіздкими, габаритними («машини для леді»)⁸²; і британське законодавство, котре нормувало кількість годино-робіт для жінки, а також неповнолітніх дітей.⁸³

Проте з іншого боку, ми можемо побачити, що попри ставлення до тіла робітниці як до чогось меншовартісного, продуктивність якого залишається не в найкращому стані, на практиці промисловці його успішно «використовували» як інструмент впливу на чоловічу складову ринку праці – як конкурента, що працював за менші кошти і виконував майже той самий об'єм роботи. На додачу, британські інтелектуали в сфері питань організації фабрично-заводської праці неодноразово наголошували, що ефективність роботи жінок в деяких галузях (наприклад, текстильній) дорівнювала, а то й перевищувала чоловічу.⁸⁴

Паралельно з цим не варто забувати про схожу подвійність, що домінувала у питаннях прав, якими володіла жінка (в тому числі і робітниця). Як стверджує історикиня Віра Смоляр, Кодекс Наполеона, норми якого в тій чи іншій мірі були імплементовані до законодавчих практик континентальних європейських країн XIX ст., містив положення, яке забороняло заміжній жінці розпоряджатися власним майном у шлюбі.⁸⁵ У згаданій нами раніше Великій

⁸⁰ Дмитрій Михель. Тело в западной культуре. Саратов: Научная книга, 2000. –с. 28.

⁸¹ Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P.28-29.

⁸² Там само. – P.29.

⁸³ Тут ми маємо на увазі прийнятий британським парламентом закон від 1874 року, який встановлював для цих обох категорій робітництва тижневу норму праці у 56 годин. Детальніше див.: Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P.59

⁸⁴ Там само. – С. 22-23.

⁸⁵ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 81.

Британії до акту «Про власність одружених жінок», ухваленому між 1870-1880-ми роками, жінка не могла контролювати своє власне майно, а право розпоряджатися ним набула тільки в 1935 році.⁸⁶

Як ми бачимо, процес виходу, «оприявлення» жінок в публічному просторі завдяки використанню їхньої праці в промисловості був неоднозначним та суперечливим. З одного боку, нові модернізаційні та економічні зміни розпочинали конституювати власні правила у трудових відносинах з представниками обох гендерних груп - чоловіків та жінок, залучаючи останніх подекуди в більшій, подекуди – в меншій кількості. З іншого боку, сприйняття жінки і в законодавчій, і публічній площині через призму її слабкості або ж неповноцінності ілюструють виклики, з якими доводилось стикатися робітниці; давалися взнаки гальмівні фактори її повноцінної емансипації не тільки в плані праці, але й у низці інших суміжних сфер – соціальній, правовій тощо.

В Російській імперії ситуація виглядала дещо інакше. Дослідники визначають, що тут початок модернізаційних індустріальних перетворень відбувся одним із останніх на європейському просторі.⁸⁷ Також потрібно враховувати загальновідомий факт, що Російська імперія – країна із переважаючим сільським, а не міським типом поселення. Тож ресурсом, за допомогою котрого мала б бути здійсненна індустріалізація були селяни, що накладало особливу специфіку на формування робітників як соціальної верстви (синкретизм аграрного та фабричного стилів життя).⁸⁸

А оскільки селяни до другої половини XIX ст. в більшості були особисто залежними, то й говорити про впровадження промислово-технічних змін та індустріалізацію є досить суперечливим. Адже не було значної кількості

⁸⁶ Rose Sonya. *Gender and Class in Nineteen Century England*. – London, 1992. – P.51.

⁸⁷ Мова йде про так званий макрорегіональний підхід у класифікації європейського простору XIX ст. щодо їхньої інтеграції у промислово-модернізаційні процеси, запропонований науковцем Іваном Берендом: згідно з ним, Російська імперія зарахована до четвертої хвилі модернізації, яка включила так звану периферію: Скандинавію, Балкани, імперію Габсбургів та Російську імперію. Див. Berend Ivan. *An economic history of Nineteenth-Century Europe*. – Cambridge, 2013. – P. 5.

⁸⁸ Rose Glickman *Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914*. – University of California Press, 1984.-P.1-2.

вільних селян, котрі б власне і сформували ринок вільнонайманої праці для заповнення робочих місць на фабриках і заводах.

Цю специфіку помітила дослідниця Роуз Глікман, зазначивши, що скасування кріпосного права у Російській імперії стало каталізатором модернізаційних перетворень, адже було вивільнено значний за своїм потенціалом ресурс – селян.⁸⁹ Останні поступово почали розуміти, що традиційний спосіб реалізації своєї праці – в аграрній сфері, повністю не може забезпечувати щоденні потреби, а також повноцінне життя як селянської спільноти в цілому, так і окремо взятої селянської родини. Тому як альтернативний варіант розглядали пошук нових можливостей фінансового заробітку на фабриці чи заводі.

Однак було б великим спрощенням говорити, що селяни Російської імперії сприймали ці інновації з ентузіазмом і активно інтегрувались у нову професійну групу – робітництво. Зміна свого традиційного життєвого укладу відбувалась дуже і дуже повільно, супроводжувалась пасивним опором на рівні сприйняття фабрики, заводу.

Тут ми суголосні зі спостереження історикині Тетяна Водотики. Так, за її словами «... про неприязнь селян до робітничої кар'єри свідчить вал скарг підприємців на робітників із села, які покидали роботи в жнива.»⁹⁰ Тому для людини із сільської місцевості рішення йти працювати на фабрику чи завод було швидше вимушеною альтернативою, (значення котрої вони чітко усвідомлювали) здійснене під тиском обставин, в тому числі: 1) продуктивність землі, котра здатна забезпечити виживання тих, хто її обробляє; 2) від доступності фабричної роботи в порівнянні з іншими оплачуваними можливостями.⁹¹

⁸⁹ *Rose Glickman. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. - P.3*

⁹⁰ *Водотика Тетяна. Селянськість впливала на міста не завжди найкращим чином. – Historians, 26.03.2018 / електронний ресурс, режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2442-tetyana-vodotika-selyanskist-vplivala-na-mista-ne-zavzhdi-najkrashchim-chinom>, відвідано 21.03.2020 року.*

⁹¹ *Rose Glickman. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. – P.4.*

Це також стосується і жінок-селянок, щодо котрих побутувало уявлення, що їхня роль та місце у структурі зайнятості була не лише чітко визначена та закріплена гендерними розподілом обов'язків (за якими жінка має реалізовувати себе в просторі сільського родинного домогосподарства чи принаймні в межах простору свого села), але і законодавчими та морально-звичайними нормами.

З першого погляду це дійсно виглядає саме так. Згідно з російськими імперськими законами, жінка не могла найматися на роботу без дозволу свого чоловіка,⁹² що яскраво ілюструє закріплення системи патріархату правовими нормами. Хоча в той же час цей таки закон демонструє декотру самостійність жінки: за ним, жінка не могла бути віддана в найм (*що можна трактувати і щодо праці на промислових об'єктах*) чоловіком без її згоди.⁹³

На особливість даної норми також акцентує увагу і Барбара Енжел, котра переміщає її в більш ширший контекст – систему ієрархії стосунків у селянській родині, де жоден член родини (як чоловічої, так і жіночої статі —) не мав права отримати без згоди найстаршого члена родини чоловічої статі офіційний дозвіл на проживання та працю деінде, крім свого села.⁹⁴

Однак така «обмеженість» у свободі вибору професійного заняття не стосувалась виключно жінки як безправної особи, що «затиснута лещатами» систему патріархату (що вельми часто можна прочитати в історичних працях як українських, так західних авторів⁹⁵). Адже жінка (як і молоді чоловіки родині) перебувала в ієрархічній системі, котра мала забезпечити стабільне функціонувати селянського господарства.⁹⁶ Задля реалізації цієї мети селянки могли торгувати продукцією домашнього виробництва на місцевому ринку або

⁹² Законы о женщинах. Издания А. Я. Кантеровича. Санкт-Петербург, 1899. – С. 59.

⁹³ Там само. – С.59.

⁹⁴ Цю практику було скасовано лише в 1906 році. Див.: Engel Barbara. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914, Cambridge University Press, 1996.- P.13.

⁹⁵ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С.80; Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани КІсь// Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 64.

⁹⁶ Engel Barbara. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914, Cambridge University Press, 1996. – P.63-64

влаштуватись на часткову зайнятість на найближчий завод чи фабрику⁹⁷ - як додатковий дохід до родинного бюджету.

Тобто питання жіночої трудової зайнятості поза межами домашнього простору було ординарним явищем, якщо воно не порушувало життєвого укладу і вирішувало необхідні завдання щодо фінансового забезпечення сім'ї. На додачу, зазначимо, що якщо питання працевлаштування та просторової мобільності і накладало певні (але не тотальні) обмеження на жінку, то в питаннях фінансової самостійності вона виступала як незалежний суб'єкт, котрий має право розпоряджатися як своєю власністю, так і заробленими грошми.⁹⁸

Зовсім іншу вагу мали морально-звичаєві норми, вплив яких був набагато інтенсивнішим та проникаючим аніж законодавчі норми. Архетип жінки як звабниці відомий ще з біблійний часів⁹⁹. Згідно з цими нормами, жінка, яка перебуває поза межами свого домашнього простору ставить під сумнів свою моральну чистоту і імпліцитно є причиною перелюбу (через природу своєї сексуальності та тілесності). Більше того, що статус жінки прямо пропорційно залежав від того наскільки ретельно вона виконувала негласний перелік правил поведінки, котрий був своєрідним життєвим кредом.¹⁰⁰

Через уявлення про «недосконалу природу» жінки (про яку ми вже згадували у контексті сприйняття жіночого тіла у західній культурі ХІХ ст.) жінці-селянці необхідне було патрунування з боку старшого члена родини чоловічої статі або сільської громади. Адже будь-яка девіантна статева

⁹⁷ Engel Barbara. *Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914*, Cambridge University Press, 1996. – P.14-15.

⁹⁸ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С.81-82.

⁹⁹ Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеve становище жінок в пореформенній українській селянській громаді // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 62.

¹⁰⁰ Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеve становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 67.

поведінка (дошлюбні відносини, дошлюбна вагітність, тощо) автоматично відображались на статусі та становищі як «винуватиці», так і всієї родини.¹⁰¹

На батька або чоловіка покладался обов'язок контролю жіночої сексуальності і одночасний захист статусу «носійки» даної сексуальності. Цей захист полягав як і превентивних заходах (регламентація дошлюбної поведінки, обмеження довготривалого перебування поза межами родини чи селянської громади), так і безпосереднє «адвокування» у випадку загроз втрати жіночої честі (згвалтування), яке могло мати далекоглядний вплив на статус родини «збесчестеної», що реалізовувалось на рівні судових структур волості чи навіть загальноімперських судових органів (на кшталт Сенату).¹⁰² На нашу думку, саме в цьому і полягає основна складність в процесі інтеграції селянок до нової соціально-професійної верстви – робітництва.

Збереження «жіночої честі» та нормування/дисциплінування жіночої сексуальності залишилась незмінною навіть і в пореформені 60- ті роки XIX ст.¹⁰³, котрі начебто принесли перші емансипаційні паростки, що розпочались зі скасуванням інституту кріпосного права, надали нові можливості для праці в сфері індустрії. Стаючи до роботи за ткацьким верстатом чи за іншим технічним апаратом, чи то просто виконуючи одноманітну чорнову роботу, статус жінки, невідривно пов'язаний з її експліцитною чи імпліцитною сексуальністю, зазнавав значних (інколи - кардинальних) змін. Хто буде гарантом жіночої честі - залишалось суперечливим питанням.

Одна справа, якщо жінка працює на фабриці, що знаходиться в близькій відстані від домівки і може працювати лишень на правах часткової зайнятості (найімовірніше, як «поденщиці»- зі щоденною оплатою праці)¹⁰⁴. В такому

¹⁰¹ *Engel Barbara. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914*, Cambridge University Press, 1996. – P. 7-8; 17.

¹⁰² *Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – P. 64-65; Engel Barbara. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914*, Cambridge University Press, 1996. – P. 7-9.

¹⁰³ *Крістін Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – P. 62.*

¹⁰⁴ *Бородкин Л., Валетов Т. и др. «Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 85*

випадку вона фактично залишається в патримоніальному полі, бо ж основну частину свого часу вона все таки проводить в сільській ойкумені. Скоріше за все, така зайнятість у площині символічно-ціннісних уявлень не відрізнялась від того ж таки торгу на місцевому ринку чи ярмарку.

Абсолютно інша річ, коли жінка йшла працювати на віддалений від домівки промисловий заклад, та ще й на тривалий проміжок часу. Не було ані родини, ані колегіальних органів влади сільської громади, котрі стежили за збереженням її честі і у випадку подій, що дискредитували жінку, оскверняли тілесність, могли б відновити її гідність та репутацію. Така особа зазнавала суспільного остракізму та зневаги,¹⁰⁵ що для представниці жіночої статі у ХІХ ст. означало життєве фіаско.

Найвірогідніше, це і була одна з головних причин чому сільський простір Російської імперії прагнув тримати своїх жінок у полі зору власних морально-етичних норм, з великими складнощами відпускав їх працювати у віддалені повіті чи навіть губернії.

Все про що ми говорили вище стосувались жінок, котрі перебували в родинному просторі з лідером чоловіком. Однак траплялись випадки, коли чоловіка в родині не було, тоді головою ставала жінка (у статусі вдови).¹⁰⁶ В цьому випадку морально-етичний дискурс надавав певне пом'якшення¹⁰⁷, яке надавало більшу свободу дій для такої жінки та членів її родини.

Адже попідкуватися про вдову та членів її родини було нікому, тож її виживання та добробут залежав від того, наскільки сильно над нею тяжітимуть суспільні норми, що заборонятимуть чи даватиму дозвіл на можливість заробітку. І праця на фабриці та заводі в цій перспективі була непоганим варіантом.

¹⁰⁵ Про це ще в 1870-тих згадувала російська революціонерка Прасковія Івановская, згадуючи долю українських незаміжніх заробітчанок, котрі вагітніли, а отже ставали покритками. Цитата за: *Крістін Воробець*. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. – С. 68.

¹⁰⁶ *Крістін Воробець*. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С. 64.

¹⁰⁷ *Engel Barbara*. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914, Cambridge University Press, 1996. – P.17

Певні паралелі з цим можна відшукати і на західноєвропейських прикладах, зокрема у Великій Британії, де повноцінно працювати могла незаміжня неповнолітня дівчина. Вдовам, як і заміжнім жінкам така можливість надавалось якщо їхнє матеріально-фінансове забезпечення було надзвичайно складним - як жест суспільного піклування. Але вони не були повноцінними робітницями, і працювали лишень кілька годин як обслуговуючий персонал (прибиральниці).¹⁰⁸

Незважаючи на зазначені розрізнення щодо праці вдів на промислових заводах, що побутували в Британії та Російській імперії (простори, що в промислово-модернізаційному вимірі мали асинхронний розвиток), спільним є уявлення про вдів як про особливу категорію жінок, що позбавлені певного піклування; а отже, потрібно, щоб цю підтримку було втілено в особливий спосіб – шляхом послаблення тиску суспільно-етичних норм, надання можливостей для заробітку в промисловій сфері, що для жінок іншого статусу було не найкращою перспективою.

Таким чином, можемо підсумувати, що соціально-правове становище жінок Західної Європи (на прикладі Великої Британії) та Російської імперії пореформеного періоду мало як спільні, так і відмінні риси. Зводити до спільного знаменника процеси, що відбувалися в цих двох країнах, різних за своїм ступенем розвитку є доволі складною справою. Адже в Британії промислово-модернізаційні процеси відбувались вже з останніх років XVIII ст. – поч. XIX ст., тоді як в Російській імперії вони більш-менш виразно розпочалися тільки після 1860-х рр. Як наслідок, вплив цих змін на соціокультурні процеси і на гендерні уявлення щодо розподілу праці також мав різну інтенсивність.

У Британії XIX ст., як і в Російській імперії, жінку сприймали через призму її тілесності, яка вважалася неповноцінною, слабкою, яку потрібно патрувати (у випадку імперської Росії – ще і контролювати). Промислова кон'юнктура була готова приймати жінку у якості робітниці, що було

¹⁰⁸Rose Sonya. *Gender and Class in Nineteen Century England*. – London, 1992. – P.43.

продиктовано необхідністю зменшити витрати на оплату праці і в такий спосіб оптимізувати економічний розвиток тієї чи іншої галузі. Однак на практичному рівні для реалізації цих потреб часу знаходилося чимало перешкод.

Так, в Російській імперії основною перепорою слугували морально-етичні норми, які досить часто таврували вихід жінки з домашнього простору через природу її сексуальності; в Британії лише неодружені мали повноцінну змогу працювати, оскільки ще не мали свого піклувальника в особі чоловіка. Заміжні жінки чи вдови також з певними умовностями мали доступ до промислової праці. Проте це було радше жестом доброчинності, соціального піклування - так само як і в Російській імперії, де селянкам - вдовам була відкрита дорога на фабрику через обтяжливе матеріальне становище, якому не завжди могла зарадити сільська спільнота.

II.2. Трудова емансипація як нова можливість для жінки в трудовій реалізації

Як ми зазначали в попередній частині, однією з оптимальних можливостей, які нова економічна кон'юнктура пропонувала жінкам, була праця на фабриках і заводах. Протягом другої половини XIX ст. кількість таких підприємств на території Російської імперії зростала – в тому числі і в українських губерніях. Очевидно, що ми маємо врахувати специфіку такої позитивної динаміки, частка якої від загальної кількості населення як окремих губерній, так і імперії в цілому була вельми незначною.

Однак це був серйозний поштовх до перегляду усталених традиційних поглядів на працю жінки та сфери її професійної реалізації. Найінтенсивніше такі процеси зачіпали жителок сільського простору, де передумови для праці поза родиною, селом з'явилися після Селянської реформи 1861 року. Натомість для жінки з міста такі можливості були доступні набагато раніше, оскільки над ними не тяжіли в жорсткій формі ані морально-етичні норми, ані правові обмеження (тобто особиста залежність), ані психологічно антагоністичне сприйняття міста і виробничих об'єктів, що з ними пов'язані (завод, фабрика, виробнича майстерня). Хоч промисловість, в її широкому сенсі, в першій

половині XIX ст. перебувала в стадії становлення (а деяких галузей – як от виробництва соди на території українських губерній – взагалі ще не існувало,¹⁰⁹), все ж початок для трудової емансипації жінки було покладено; а з фактичним виникнення ринку праці¹¹⁰ - інтенсифіковано.

Специфіка зіткнення модерного та традиційного найвиразніше відбилася на жінках–робітницях, вихідцях із сільського простору. Хоча така тенденція стосувалась не лише виключно жінок, а й чоловіків Російської імперії, що походили із села¹¹¹, все ж над жінками тяжіли і морально- етичні норми, і усталений поділ соціальних ролей (де жінка найперше мала бути матір'ю, дружною) як складові системи патріархату.

Однією із галузей, яка інтенсивно нарощувала свої виробничі потужності протягом другої половини XIX ст. і потребувала значної кількості робітників, була цукрова промисловість. У Російській імперії перші цукрові заводи почали функціонувати ще в 1719 році в столичному Санкт–Петербурзі. Наступні цукрові заводи також постали на території російської частини імперії (Тула, Орел).¹¹² Однак згодом доцільність розташування цих промислових закладів у цих містах було піддано сумнівам, бо сільськогосподарська культура, з якої добували цукор – цукровий буряк, виявилась досить вимогливою до ґрунтів. Натомість за такими показниками найоптимальніше підходила місцевість українських губерній. І вже в 1807 році в селі Бобровиця Чернігівської губернії виникає перший цукровий завод поміщика Кочубея.¹¹³ *[відразу зауважимо, що через кліматичні умови та особливість ґрунтів саме українські губернії*

¹⁰⁹Водотика Тетяна. Україна в добу пару та заліза: простір можливостей. – Київ: Кліо, 2018. – С.133-134.

¹¹⁰Rose Glickman. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. P. 1-2.

¹¹¹ На цьому свій час зацентрували увагу дослідниці Роуз Глікман, вказавши на специфічне соціальне становище робітництва аграрної Російської імперії. Так, феномен російського робітництва (в широкому контексті) полягав у синкретизмі аграрного життя та фабричного життя. Див.: Rose Glickman Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. – P.1-2.

¹¹²Грабовська О., Олянська С., Чагайда А. Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. – Цукор України. – №.4 (100),2004. – С. 17.

¹¹³Там само. – С. 17.

Російської імперії протягом XIX ст. сконцентрують на своїх територіях значну частку цукрових заводів імперії – Карпенко Ігор]. Аналогічний завод виникає і в селі Сосниця Чернігівської губернії, власником якого був граф Бобринський. Проте вже на зламі 1840-х – знову суттєво розширюється локалізація цукрового промислу, що охоплює вже і території північних повітів Харківської, Полтавської губерній, а також територію Київської губернії.¹¹⁴

Стимулювання розвитку цукрової галузі принаймні до другої половини XIX ст. відбувалось за посередництва імперських міністерських структур, котрі офіційними каналами інформації поширювати дані, що демонстрували переваги цукрового виробництва та його вторинної переробки (на рафінад) в «Малоросії».

Так, в журнальній статті, опублікованої міністерством державного майна за 1844 рік йде мова, що на згаданих нами вище територіях найбільш сприятливі «климат, почва», а також є «много рабочего народа за дешовую цену». Сюжет з оплатою праці робітників розвивається далі: на контрасті з Санкт-Петербургом, де оплата робітника на рафінадному цукровому заводі становила 50-70 рублів на місяць, в українських губерніях вона не перевищувала 12 рублів на місяць.¹¹⁵

Для розташування рафінадного заводу були важливими сировина (цукор –пісок) та невеликі відстані у її транспортування до місць переробки. Тож цілком закономірно вважати, що на вказаних українських землях вже в першій половині XIX ст. існувала розгалужена мережа підприємств з виробленням цукру. Підтвердження наших припущень знаходимо у спостереженнях дослідника О. Гайдай, котрий говорить про більш ніж 206 цукрових заводів, що виникли між 1842–1847 рр.; в сукупності з новітнім обладнанням, протекцією держави та вільнонайманою робочою силою, галузь зростала навіть

¹¹⁴Выгоды, какие может представить рафинадный завод в Малоросии // Журнал Министерства Государственных Имуществ, 1844. – С.157

¹¹⁵Там само.– С. 158.

до Селянської Реформи 1861 року.¹¹⁶ Теза про вільну робочу силу звучить дуже суперечливо, бо для того щоб існував вільний найм потрібний ринок праці, створення якого в умовах існування інституту кріпацтва було б складним процесом.

Водночас це не заперечує можливості застосування праці кріпаків, яких поміщик міг надсилати на цукроварні задля отримання фінансового еквіваленту оброку. Через вкрай погану збереженості архівних документів цього часу перевірити специфіку найму робітників цього періоду є вкрай непростим завданням. Тож зрозуміти, що О. Гайдай реально мав на увазі під «вільною робочою силою» проблематично.

Натомість більш детальну інформацію про склад робітників в дореформений період ілюструє Костянтин Воблий. За його словами, на тих заводах, що перебували у поміщицькій власності (а такі в основному домінували у Чернігівській та Полтавській губерніях), використовували підневільну працю; натомість в Київській губернії, де переважали комерційні цукрові підприємства, залучали вільнонайманих робітників.¹¹⁷ Далі автор наголошує на тому, що робітники, оцінивши високий розмір заробітків на київських (комерційних) заводах, приводили з собою інших робітників.¹¹⁸

Цукрові заводи мали одну вельми цікаву особливість, завдяки котрій повністю не вписуються у модернізаційний контекст. Такою особливістю було місце розташування. В переважній більшості об'єкти цукроварні розташовувались не в урбаністичному, а в рустичному просторі¹¹⁹. В такий спосіб вирішувалась логістична проблема – транспортування буряків з цукрових плантацій до заводу. Крім того, в умовах ліберальних реформ 1860-х, 1870-х, коли фактично виник ринок найманої праці, розташування

¹¹⁶Грабовська О., Оляньська С., Чагайда А. Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. – Цукор України. – №.4 (100),2004. – С. 17.

¹¹⁷Воблий Костянтин. Опыт свеклосаханой промышленности в СССР, 1928. – С.216-217.

¹¹⁸Там само. – С.216-217.

¹¹⁹ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.543. – Спр. 297. – Арк.50-52

промислового закладу у сільській місцевості дозволяло залучати на промислові роботи сільське населення – майже неписьменне та некваліфіковане.¹²⁰

Адже як для чоловіка, так і для жінки місто сприймалося як незнайомий простір, що негативно впливає на моральність та сексуальність представників обох статей¹²¹; як наслідок, виникав своєрідний невидимий бар'єр у сприйнятті міста як простору можливостей для заробітку коштів. Тому для селян–робітників привабливішою була праця на цукровому заводі у своєму чи сусідньому селі, а подекуди навіть в іншій губернії.

Жінок залучали до роботи на цукрових заводів Російської імперії ще до скасування інституту кріпосного селянства. Інформаційно насичених даних про ці процеси у нас немає. Однак навіть скупі свідчення репрезентують аргументовані факти про становище працюючої на виробництві жінки до емансипаційної епохи, яке тісно було пов'язано з конструктом патріархату – родиною; а їхня праця була додатковою до чоловічої.

Відомо, що у середині 1850-х граф Бобринський (власник кількох цукрових заводів в Черкаському повіті) *« купив кріпаків, наділив їх землею, житлом, надав опалення, щомісячне жалування від 3 до 9 рублів на місяць. Жінки ходять на роботу добровільно на вільнонайманих умовах»*¹²². Останні хоч і працювали як вільнонаймані робітниці, однак реалізували працю лише поруч зі своїми чоловіками – як складова частина селянської родини, що була економічної одиницею, і з якою власне і проводився розрахунок платні (однак її репрезентантом був чоловік, а не дружина). На виробництві жінки знаходились на підготовчих процесах, які вважались легкими – миття буряків та розтирання їх до кашоподібного стану.¹²³ Такий погляд на «неповноцінність» жіночої праці був вельми поширеним в країнах Європи першої половини XIX ст., де праця

¹²⁰ Engel Barbara. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914 , Cambridge University Press, 1996. –P. 70-73.

¹²¹ Там само. –P. 70.

¹²² Воблый Константин . Опыт свеклосаханой промышленности в СССР – М.: Издательство Правления Сахаротреста, 1928. – Т.1. – С.219.

¹²³ Там само.– С.227.

жінки була супутньою праці чоловіка.¹²⁴ Ми не маємо даних про робітників та робітниць на комерційних цукрових заводах, щоб мати більш цілісну картину.

Однак навіть дані з робітниками-кріпаками, котрих до 1860-х рр. була більшість в цукровій індустрії українських губерній Російської імперії, демонструє специфічні можливості, в рамках яких жінка реалізовували свою працю. Жінка не виступала самостійним об'єктом поза родинним простором, а її функції як робітниці окреслені гендерним поділом праці на легкі та складні виробничі процеси. На додачу, жінка мала піклуватися про родину (адже працювали ці кріпаки родинами), а чоловік – заробляти гроші. Тому й платня робітниць була вполовину меншою від чоловічої. Контракт 1861 року, укладений з робітниками Ольшанського цукрового заводу, демонструє цю різницю. Робітнику платили 5 рублів 50 копійок за місяць, а напівробітнику, до категорії яких зараховували і жінок *[про специфіку визначенні статусу працюючої жінки на цукровому виробництві детальніше дивись у наступних підрозділах]* 2 рублі 75 копійок.¹²⁵

Зміни у праці на цукрових заводах українських губерній спостерігаємо в постемансипаційний період, найбільш виразно в останні два десятиліття XIX ст. По-перше, це стосується модернізації та технічного вдосконалення виробничих процесів, де цукрова галузь тримала пальму першості серед інших галузей.¹²⁶ А по-друге, це власне емансипація селянства (про яку коротко зазначено вище), що поклала початок емансипації жінки: «вихід» з родинної опіки, реалізація праці поза домашньою ойкуменою, послаблення морально-етичного імперативу як елементу дисциплінування та контролю селянки. Важливим завданням є з'ясувати, наскільки інтенсивно протікали ці процеси в реальних умовах.

Приміром у Британії, де жінки почали працювати на промислових заводах майже одночасно зі становленням індустріалізації у кінці XVIII ст., навіть в останній третині XIX ст. для жінки отримати кваліфіковану роботу та

¹²⁴ Simonton Debora. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.- 136-137.

¹²⁵ Воблый Костантин. Опыт свеклосаханой промышленности в СССР, 1928. – С.221.

¹²⁶ Тетяна Водотика. Україна в добу парі та заліза: простір можливостей. – С. 65.

ще й з платнею еквівалентною оплаті праці чоловіка була непростим завданням.¹²⁷ Ті ж підприємці, що в деяких галузях заміняли робітників на робітниць із аналогічною оплатою праці, ризикували зіштовхнутись з масовими протестами чоловіків, наслідки чого були не надто втішними.¹²⁸ Не надто високим залишався відсоток жінок зайнятих і в промисловості Англії, Уельсу, Пруссії (на рівні 10% від загальної кількості робітників).¹²⁹

Не було лояльним ставленням до працюючої жінки і в українському літературному дискурсі. Сучасники письменники-інтелектуали були солідарні з традиційним селянським консервативним сприйняттям жінки. За ними, фабрика чи завод впливає на жінку виключно негативно. Квінтесенцією таких поглядів є повість Івана Нечуя-Левицького «Бурлачка». На прикладі двох героїнь – Яніни Марії та Василини Паляничихи формується образ знедолених жінок-селянок, що через скрутні життєві обставини мусили йти працювати на завод (перша - через смерть батька як єдиного годувальника в родині; а друга – через необхідність приховати дошлюбні статеві стосунки та уникнути суспільної зневаги).¹³⁰

Саме тут, на думку письменника, і відбувається моральна деградація жінки: співжиття у робітничих казармах з чоловіками призводить до позашлюбних вагітностей, які вирішувались шляхом дітовбивства¹³¹, інтенсивне зловживання алкогольними напоями¹³² [як складова культури фабричних-заводських робітників] – в таких фарбах перед очима читача постає працююча на промисловому виробництві жінка. Реабілітація ж робітниці Василини Паляничихи відбулась якраз тоді, коли вона вийшла заміж за столяра

¹²⁷ Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. P. 22-23, 68.

¹²⁸ Мова йде про британського підприємця Джона Брінтона, який в 1870-х на своєму підприємстві з виробництва гобеленів- килимів замінив робітників –чоловіків на робітниць-жінок щоб оптимізувати виробничі процеси. Однак через тривалий період конфлікту із робітниками –чоловіками та профспілками (що лобіювали інтереси чоловіків) збанкрутів. Детальніше: Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P.110-116.

¹²⁹ Simonton Debora. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.-137.

¹³⁰ Нечуй-Левицький Іван. Бурлачка. – К.:1988. –С. 177.

¹³¹ Там само. – С. 183

¹³² Там само. – 261.

Івана Михальчевського. Шлюб для неї став символічним ритуалом очищення, після якого відбулась реалізація в сфері родини: вона стала статечною господинею та матір'ю.¹³³

Вірогідно, що вищезазначені характеристики робітниці-жінки могли стосуватись прикладів негативного досвіду, що є апріорі невід'ємною складовою часу трансформацій, часу творення нових соціальних та професійних груп, зв'язків, тощо. Тобто це лише одна частинка пазла, що однак не є його єдиною складовою.

Іншою позитивною частиною пазла були можливості та перспективи, які відкривались перед жінкою-селянкою на цукрових заводах Київської губернії. Адже на відміну від країн західної Європи чи центральних промислових губерній Російської імперії, де інтенсивно розвивалась текстильна промисловість (зокрема такі її складові частини як прядіння та ткацтво),¹³⁴ яка власне і виступала основним вербувальником жіночої трудової сили, в Київській губернії такою сферою стали цукрові заводи.

Густоту розташування мережі цих заводів демонструють губернські звіти за 1879, 1888, 1893, 1902 роки. В першому випадку спостерігаємо 68 заводів по виробництву цукру-піску та 7 рафінадних¹³⁵, у другому випадку 61 і 4¹³⁶, у третьому - 62 та 3¹³⁷, у четвертому сумарно 75.¹³⁸ Якщо ж розрахувати їхню кількість на повіт, то отримаємо в середньому по 5-6 заводів на кожен. Звіт за 1902 рік також містить цінну інформацію про гендерний вимір робітництва - 9513 жінок та 47066 чоловіків.¹³⁹

Цукрові заводи з виробництва цукру-піску працювали лише частину календарного року – осінь–зима, що залежало від об'єму переробки наявної

¹³³ Нечуй-Левицький Іван. Бурлачка. – К.: Сяйво, 1988. – С.279-283.

¹³⁴ Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992 - P. 292.; Бородкин Л. И., Валетов Т. Я., Смирнова Ю. Б., Шильникова И. В. «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России. — М. : РОССПЭН, 2010.— С.532.

¹³⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.205. – Арк.42.

¹³⁶ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.542. – Спр.18 – Арк.45.

¹³⁷ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.623. – Спр.364. – Арк.66.

¹³⁸ ЦДІАК. – Ф.422. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.33.

¹³⁹ Там само. – Арк.33.

кількості сировини (цукрових буряків), технологій зберігання яких довгий час ще не було. Зазвичай виробництво розпочиналося з вересня, а закінчувалося в кінці листопада - на початку грудня (вкрай рідко на початку січня)¹⁴⁰, що дозволяло жінці-селянці закінчити сільськогосподарські роботи і піти на додаткові заробітки. Існувало два шляхи вербування робітників на виробничий сезон: за допомогою підрядника (зазвичай єврей) та безпосередньо адміністративними структурами заводу¹⁴¹. Зазвичай підрядник займався вербуванням робітників із віддалених населених пунктів, оскільки це вимагало кращого знання тамтешньої людності, комунікацій, якими робітники могли скористатись для прибуття в пункт призначення тощо.

Іншу категорію робітників формували жителі населеного пункту, де знаходився цукровий завод та мешканці навколишніх — «местные, приходящие»¹⁴², які працювали тільки на змінах, не мешкаючи в заводському житлі, тобто фактично глибинно не змінюючи свого звичного способу життя. Як і попередня група робітників, «приходящих» вербувала контора заводу, що говорить нам про ініціативу представників власника заводу у процедурі найму. Одночасно серед «местных приходящих» робітників виокремлюється «местные вольнонаемные»¹⁴³, які самі наймалися до праці на заводі.

За стандартними домовленостями (середини 1880-х рр.), які в усній чи письмовій формі укладалися між заводом (або його посередником) та майбутніми робітниками (як чоловіками, так і жінками), робітникам надавалося близько 14 днів, щоб вчасно прибути на виробничий сезон. Вказувались також орієнтовна дата, коли вони мали вирушати з домівок до місця виробництва. Згідно з умовами найму, Рувінського — підрядника одного із цукрових заводів Канівському повіті від 1887 року, селяни Білоколодязної волості Новозибківського повіту Чернігівської губернії повинні вийти в дорогу 15 серпня, а прибути на підприємство не пізніше 22 серпня¹⁴⁴.

¹⁴⁰ ЦДІАК. —Ф.575.- Оп.1, Спр. 3 Арк. 82 зв, 87,101, 125, 135;

¹⁴¹ ЦДІАК. — Ф.575. —Оп.1. — Спр. 3. — Арк. 71, 87 зв.

¹⁴² ЦДІАК. —Ф.575. — Оп.1. — Спр.4. — Арк.5 зв; 115;121.

¹⁴³ ЦДІАК. —Ф.575. — Оп.1. —Спр.3. — Арк.71.

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 68 зв.

У жінок-робітниць були доволі схожі з чоловіками -робітниками стартові умови, які визначили їх трудовий статус і становище в ієрархії робітників на цукровому заводі. Як зазначалося вище, жінки працевлаштовувались на 2-3-місячний виробничий сезон, за незначними винятками, були неписьменним та некваліфікованим робочим ресурсом, що займав нижчі щаблі в соціальній структурі заводу, з істотно меншою оплатою праці - від третини до половини обсягу оплати праці робітника-чоловіка.¹⁴⁵ Однак такий стан речей не виключав прикладів паритету у платні, що ми проілюструємо трохи згодом.

Для того, щоб продемонструвати фаховий аспект жіночої зайнятості, пропонуємо скористатися методом піраміди, де в основі знаходиться різновид роботи, де залучена найбільша кількість жінок; на верхівці – професія, котрою володіла найменша кількість жінок. *[Про специфіку визначення робітничого статусу працюючих в цукровому промисловому закладі жінок, (не) відповідність виконуваних ними обов'язків щодо того виду робіт, де вони працюють, мова піде у підрозділі 3].*

Найчисленніша категорія жінок працювала безпосередню на технологічних процесах з виготовлення цукру. Точніше на початковому етапі – в «бурачній», де буряк подрібнювали і готували його до вичавлювання соку. На цьому етапі жінки як підносили буряки,¹⁴⁶ так і виконували допоміжну функцію – збирали розсипані хвостики від буряків (найвірогідніше ці хвостики прибирали як сміття, бо подальших згадок про їхню переробку чи інше подальше застосування ми не знаходимо; припускаємо, що цей різновид роботи був аналогом роботи прибиральниці)¹⁴⁷, що відпадали від коренеплодів.

Другою за чисельністю можемо виокремити категорію жінок, що працювали в навколо заводському просторі – «наружных работах»: на кагатах *(викопаних в землі ямах, де зберігались зібрані з плантацій цукрових буряків до*

¹⁴⁵ЦДІАК. – Ф.575. – Оп. 1. – Спр.3. – Арк. 77.

¹⁴⁶ЦДІАК. –Ф. 575. –Оп.1. – Спр.5. – Арк.130; ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1. – Спр.4. – Арк.3 зв; на Ільнецькому цукровому заводі в 1890 році в бурачній працювало 62 із 70 жінок, завербованих на виробничий сезон: ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 115.

¹⁴⁷На заводі княгині Лопухіно –Демидової в 1887 році таких працівниць було 8, а на Балакліївському - 2. Див.:ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1. – Спр.4. – Арк.4; Ф. 575. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.109.

подальшої вторинної переробки – Карпенко Ігор)¹⁴⁸, на жомових ямах (місцях накопичення відходів від переробки буряків – жому)¹⁴⁹, підкиданні буряку на елеватор¹⁵⁰, накиданні буряку¹⁵¹ на кінну підводу для доставлення сировини від кагат до заводу.

На «наружных работах» формувалися доволі компактні жіночі групи, що подеколи в кількісному зрізі переважали чисельність робітників- чоловіків. На Ситковецькому цукровому заводі Липовецького повіту, у 1890 році серед підкидальників буряку в переважній більшості працювали жінки у кількості 50 осіб, з платнею в 30 копійок щоденно кожній.¹⁵² Подібні дані знаходимо і в Почанинському цукровому заводі Звенигородського повіту за цей таки рік, де серед 80 підкидальників в більшості були жінки, з платнею у 8 рублів за місяць (стільки ж отримували й чоловіки підкидальники). Оскільки робочий місяць на підприємстві визначений в 24 днів, то поденний заробіток становив 30 копійок. (так само, як і в Ситковецькому заводі).¹⁵³

Дещо нижча платню отримували підкидальниці за 1887 рік у цукровому заводі Білановського товариства в Канівському повіті - 6 -7 рублів в місяць, а підкидальниці Пивецького заводу ще менше – 5 рублів.¹⁵⁴ Якщо врахувати той факт, що загальних темпів зростання платні на цукрових заводах не змінювались по декілька років, то причиною контрасту заробітної платні було додаткове утримання коштів за харчування робітниць заводським продовольством, що практикувалось на двох останніх заводах.

Доцільно підкреслити, що поденна плата в 30 копійок була досить високою для жінки – тим паче, якщо вона працювала поза заводським приміщенням. Адже приміром, на заводі графині Марії Потоцької у

¹⁴⁸В цукровий сезон 1887 року на Григоровському заводі на кагатах найняли 50 жінок, що становило 20% від усіх числа робітників, залучених для укладання буряку: ЦДІАК. – Ф. 575. –Оп.1. – Спр.3. – Арк.89 зв.; на Городище-Пустоваринському та Яроповицькому цукрових заводах на цьому виді робіт залучили 20 та 40 жінок відповідно. Див.: ЦДІАК. –Ф.574. –Оп.1. – Спр.64. – Арк.48-48 зв.

¹⁴⁹ ЦДІАК. – Ф.574. –Оп.1. – Спр.64. –Арк.47 зв.

¹⁵⁰Там само. – Арк.48 зв.-49.

¹⁵¹ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.6. – Арк. 135 зв.

¹⁵² ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1 – Спр.5. – Арк.108 зв-109.

¹⁵³ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.6. – Арк. 133.

¹⁵⁴ЦДІАК. – Ф.575. –Оп.1. – Спр.3. – Арк. 77, 85.

виробничому сезоні 1888 року на двох змінах було задіяно 31 жінка, яким виплачували 20 копійок за день.¹⁵⁵ Робітниці, що працювали на змінах і перебували значно ближче до створюваного продукту (що теоретично мало формувати більшу платню), в дійсності отримували на третину менше грошей, аніж колезанки-підкидальниці.

З останніми в одній професійній ієрархічній площині знаходилося також і накидальниці та працівниці на жомових ямах, що хоч не формували гендерно домінуючої групи, однак кількісно було значною робітничою силою. В 1897 році на Пустоварово-Городищенському цукровому заводі на жомових ямах перебувало 20 жінок (з оплатою 25 копійок щоденно), що становило 27 % від усіх жінок, що працювали в заводській інфраструктурі.¹⁵⁶

Третьою за кількістю групою були жінки, що займалися прибиранням. Професійне становище більшості з них чітко окреслювалось як «уборщица» чи «поломойка»¹⁵⁷, тоді як щодо декотрих інших вказувалось тільки місце роботи – «мойка»¹⁵⁸ (тобто місце, де мили доставлені в завод буряки перед початком їхньої переробки на буряки). Попри те, що вони не мали практично жодного відношення (за винятком жінок при мийці) до безпосереднього виробництва цукру, попри те, що становили некваліфіковану частину робітництва, все ж розмір їхньої платні суттєво варіювався. Зокрема, на Кагарлицькому цукровому заводі (1899 рік) прибиральниці отримували 5 рублів за місяць,¹⁵⁹ на Коровинецькому заводі (1888 рік), у Терещенка (Житомирський повіт) прибиральниці отримували 9-10 рублів на місяць¹⁶⁰.

Наступна сфера, в якій працювали жінки на цукровому заводі, пов'язана з роботою з готовим продуктом – цукром. Тут все ще траплялися окремі підгрупи, з помітною чисельністю працівниць – наприклад, на Смілянському цукровому заводі за 1890 рік при роздробленні та сортуванні цукру із загальної

¹⁵⁵ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.3 – Арк. 89 зв.

¹⁵⁶ ЦДІАК. – Ф. 574 – ОП.1. – Арк.64. – Арк. 47.

¹⁵⁷ ЦДІАК. – Ф. 574. – Оп.1. – Спр.151. – Арк. 21.

¹⁵⁸ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.92; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.5. – Арк.22 зв.

¹⁵⁹ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.22.

¹⁶⁰ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.85.

чисельності робітників (74 особи) ми зустрічаємо 20 жінок, а на вертільні – 15¹⁶¹. У Ходорківському цукрово-рафінадному в 1898 році на вертільні працювали 24 жінки.¹⁶² Однак вже знаходимо процеси, де жінок всього кілька осіб: заливка цукрового сиропу – 6 жінок, решта 27 осіб – чоловіки.¹⁶³ На Григорівському цукрово-рафінадному заводі в 1898 році на цей процес залучили 9 жінок, із заробітною платнею 25 копійок поденно, а на упаковці цукру – 5 жінок, з платнею 45-50 копійок щоденно.¹⁶⁴ На противагу Григорівському цукрово-рафінадному заводу, Киселівський цукровий завод своїм упаковницям цукру, кількість яких складала 4 осіб, під час виробничого сезону 1890 року платив 7 рублів за місяць.¹⁶⁵ Такі розбіжності існували через різницю комерційної вартості цукру на ринку: цукор-пісок продавали за нижчу ціну, ніж цукор-рафінад, тому і грошова цінність праці робітниць, що залучені до процесу його створення, не тотожна.¹⁶⁶

Мізерна кількість жінок була залучена до праці на високотехнологічних процесах, доступ до яких вимагає певного рівня кваліфікації.

За досліджуваний період (1880 – початок XX ст.) лише на заводах княгині Демидової-Лопухіної, що розташовувалися в селі Селище та селі Набутові Канівського повіту Київської губернії, була опція¹⁶⁷, що дозволяла жінці-робітниці реалізувати мобільність з некваліфікованої до висококваліфікованої праці. До таких процесів належать; дифузія (процес випарювання соку з буряків) , центрофугах (відокремлення кристалів цукру від кристалічного розчину, дефекація та сатурація (очищення бурякового соку вапном та

¹⁶¹ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.22

¹⁶²ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.82.

¹⁶³ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.5– Арк.22.

¹⁶⁴Там само. – Арк.88 зв.

¹⁶⁵ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.6. – Арк.11

¹⁶⁶Так, у 1901 році пуд цукру-піску на внутрішньо імперському ринку складав 4 рублі 20 копійок, а пуд рафінаду наприкінці 1890-х вартував приблизно 5 рублів 30 копійок. Див.: *Воинова Н.* Становление свеклосахарного производства России (на примере Центрально-Черноземного экономического района. – Курский государственный университет. – 2007. –С. 10.; *Гайдай О.* Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середини XIX – початок XX ст.). – №.5. – 2012. – С.13.

¹⁶⁷ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1 –Спр.3. – Арк.138-141; ЦДІАК. –Ф.575. – Оп.1 – Спр.4. – Арк.3 зв; ЦДІАК. –Ф.575. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.22

сірчастим газом),¹⁶⁸ випарювання цукрового соку на апаратах. Характерно, що жінки не працювали на цих процесах самостійно як повноцінна кваліфікована робітниця, з нею поруч були робітники-чоловіки, які відповідали за справне виконання виробничого процесу (що однак не виключало необхідність кваліфікації для жінки, щоб бути допущеної до процесу) . Так, на цукровому заводі цієї княгині в 1887 році у верхній дифузії працювало 4 жінки, 17 робітників-чоловіків та 4 напівробітників-чоловіків; на сатурації – 2 жінки та 6 робітників, при випарюванні – 4 робітники-чоловіки та 2 жінки.¹⁶⁹

На іншому заводі Лопухіної-Демидової – у селі Набутові Канівського повіту у цьому ж таки 1887 році кількість високотехнологічних процесів, де працювали жінки та власне кількість жінок на цих процесах була ще ширшою: на фільтрах – 2 робітники та 4 жінки, на фільтрпресах – 10 робітників та 10 жінок, на дефекації – 12 робітників та 2 жінки. Тільки на випарках (у порівнянні з цукровим заводом у селі Селищі) спостерігається регресивна тенденція: жінки на цьому процесі не зафіксовані, а працювали лише 4 робітники.¹⁷⁰

Нам складно однозначно говорити, чи така практика була стратегією княгині Демидової-Лопухіної та її довірених управителів, щоб «збивати» платню кваліфікованим робітникам-чоловікам (як це повсякчас мало місце на текстильних підприємствах Великої Британії¹⁷¹), чи впливом ліберальних емансипаційних тенденцій, які в європейському публічному дискурсі інтенсифікуються в останніх двох десятиліттях XIX ст. суперництві з консервативними тенденціями (намагалися обмежити доступ жінки до кваліфікованої праці)¹⁷².

Адже для цього потрібно володіти даними про розмір платні цієї категорії робітників – а цього ми, на жаль, не маємо. Однак все ж будемо сміливими

¹⁶⁸ Буравченко Руслан. Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. – С.45, 46, 45.

¹⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.138-138 зв.

¹⁷⁰ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.4 – Арк.3 зв.

¹⁷¹ Rose Sonya. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P. 5.

¹⁷² Там само. – Р.31-34.

стверджувати, що мова йде скоріше про певні ліберальні погляди власниці заводу, бо лише на її підприємстві крок за кроком вводилась така інноваційна практика, на противагу іншим цукровим заводам (кількість яких за весь досліджуваний нами час становила не менше 60).

Також на доказ того, що праця жінки на тому ж випарному апараті чи дефекаційному процесі була свідченням професійної мобільності, з відповідним рівнем фахових знань може слугувати випадок на Григорівському цукровому заводі, що мав місце набагато пізніше – у 1905 році. Робітник Прохір Григоровський хотів заплатити 40 рублів працівнику паточного апарату за навчання на цьому приладі.¹⁷³ «Плата за навчання», яку хотів сплатити Прохір, становить кількамісячний заробіток пересічного робітника–чоловіка. Вірогідно, що здійснюючи таку інвестицію, чоловік в майбутньому планував працювати на висококваліфікованому процесі, із рівнем заробітку, не меншим ніж коли він працював звичайним робітником. Тож можемо зробити висновок, що і праця жінки на технологічних процесах була свідченням її професійної мобільності та здобуття фахових знань.

І на вершині нашої пірамідальної моделі жіночої зайнятості на цукровому заводі знаходились жінки, що в той чи інший спосіб залучені до нижчого управлінського рівня. Подорожні звіти інспекторів, протоколи вирішення конфліктних ситуацій, що зрідка мали місце на заводах, поодинокі списки робітники за зайнятими ними професіями, ще рідкісніші іменні списки робітників – жодне з цих джерел не говорить нам про це. Можна було б спокійно облишити цю справу, і прийняти той факт, що жінки в цій професійній площині у кінці XIX – початку XX ст. абсолютно відсутні.

Однак одне джерело все-таки «розірвало» мовчання і надало аргументованості (хоч і мінімальній) нашій гіпотезі. Це – книга прохань майстрів та фабрикантів (еліта робітництва) Миронівського цукрового заводу за 1899 рік до дирекції цього закладу. Справа полягала в наступному: в цей час відбувалась реорганізація заводу, наслідком якої мали стати деякі кадрові зміни

¹⁷³ ЦДІАК. –Ф.574. – Оп.1. – Спр.812. – Арк.67-67 зв.

– звільнення працюючих робітників. Тож ці робітники заздаледь хотіли убезпечити себе від не дуже привабливої перспективи і просили залишити їх працювати на тих же посадах, але в нових реорганізованих умовах.¹⁷⁴ Серед цих прохань знаходимо прохання Олени Кладницької, котра працювала у заводському магазині харчових запасів, за яким вона бажала і надалі виконувати ці ж самі обов'язки¹⁷⁵.

Касир магазину цукрового заводу виконував такий адміністративні обов'язки як продаж продуктів харчування уповноваженому від робітництва представнику, ведення обліку недобору харчів (коли робітники не з'їдали відповідної норми харчів), перебору харчів (коли робітники з'їдали більше норми харчів, а тому мусили вносити до додаткові кошти)¹⁷⁶. Очевидно, що людина на такій посаді за замовчуванням мала бути письменною, здобути певну економічну освіту (що для жінок Російської імперії було складним завданням)¹⁷⁷. Не кожен чоловік підпадав під ці критерії, а жінка – й поготів.

Як бачимо, цукровий завод був дійсно тим місцем, де для жінки Російської імперії постреформеного періоду були відкриті можливості для різнопрофільної праці: від низько- до висококваліфікованої праці; від заробітку низького рівня – до заробітку середнього рівня (а гіпотетично – і до високого рівня). Чисельність зайнятих жінок поступово зменшувалась від таких сфер як «бурачна» та «наружные работы» до високотехнологічних процесів - фільтрпресів, сатурації, дефекації та до адміністрування низького рівня. Така ситуація в загальному схожа із західноєвропейською картиною, де жінки переважно працювали на нефахових роботах, менше - на кваліфікованих. Відмінною ж рисою стало те, що в культурі промисловців не конституювалась думка про жіночу працю як ефективний спосіб регулювання платні робітників-

¹⁷⁴ ДАКО. – Ф.1554. – Оп.1. – Спр.12.

¹⁷⁵ Там само. – Арк. 13.

¹⁷⁶ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1 – Спр.3. – Арк. 108 зв; 131; 150; Казьмирчук Марія. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.// Регіональна історія України: збірник статей. – №4. – 2010. – С.268.

¹⁷⁷ Смоляр Л. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса: Астропринт, 1999. С.68.

чоловік («збивання платні»), не утвердилась думка про необхідність трудової гендерної сегрегації, що допомагало контролювати жінку як трудовий ресурс.

II.III. Проблема визначення статусу жінки на цукровому виробництві: «рабочая» - «полурбочая»- «женщина»

Як ми вже говорили в минулому розділі, цукровий завод був промисловим закладом з багатоетапним виробничим процесом, що поєднував зусилля сотні працівників, від злагодженої роботи яких залежала кількість отриманого кінцевого продукту та час його приготування, що мало як прямий ефект – підвищення рівня платні та непрямий ефект – поліпшення або залишення без змін робітничої інфраструктури (лікарня, їдальня, кухня, приміщень казарм, тощо). На відміну від чоловіка, загальний професійний статус котрого був чітко задекларований і зафіксований як «рабочий» чи «полурбочий», жінка перебували в невизначеному статусі, що дрейфував від верифікації за професійними ознакою – «рабочая – полурбочая» до верифікації за гендерною – «женщина» чи «девушка».

У світлі офіційної документації та документації інспектуючих структур статус жінки на цукровому заводі був визначений насамперед за гендерною ознакою - «женщина», зрідка «девушка»¹⁷⁸, і надзвичайно рідко – «девочка» (щодо останнього то ми зустріли тільки один такий приклад, то ж нам дуже складно зараховувати його до класифікаційних схем, оскільки це може бути унікальним випадком¹⁷⁹).

¹⁷⁸ ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1. – Спр.23. – Арк.77;83зв-85; 88.

¹⁷⁹ Мова йде про зафіксований фабричним інспектором одиничний випадок праці неповнолітніх за гендерною ознакою - 11 річної дівчинки, що працювала у1890 році на Поташинському цукровому заводі в пробілках, очищуючи отвори від пари на центрофугах. Невідомо, яким було її статус в заводській трудовій ієрархії, адже ні розміру платні, ні кількості відпрацьованих в місяці днів, ні будь-яких інших маркерів фабричний інспектор так і не зазначив. Єдиною підказкою слугує те, що це була дочка старости, який на додачу був ще й агентом з найму робітників на цукровий виробничий сезон. Ця дівчинка не була зарахована до жодної із категорій, працюючих на заводі– ні як робітниця, ні як напівробітниця, ні як неповнолітня чи малолітня (адже до останніх зазвичай зараховували дітей). Цілком логічно, що її робота була спорадичною. Батько міг її взяти задля додаткового заробітку або ж для ознайомлення із виробничими процесами. Адже вона не

Визначення кількості працівників фабричним інспектором на цукрових заводах відбувалось за доволі усталеним алгоритмом. Спочатку здійснювався підрахунок кількості всіх робітників, незалежно від гендерного поділу (жінки-чоловіки) та географії проживання (місцеві чи прийшли), потім кількість напівробітників, а лише опісля - чисельність жінок. Так, на цукровому заводі при селі Орловці Черкаського повіту у 1887 році загальна чисельність робітників становила 334 місцевих робітників, з яких було 13 напівробітників, з них 12 жінок, а на Балакліївському цукровому заводі того ж таки повіту відповідні цифри становлять 560, 96 та 76;¹⁸⁰ на Городище-Пустоварівському цукровому заводі в 1890 році зафіксовано 190 робітників, з них 30 напівробітників та 20 жінок¹⁸¹, а на заводі при селі Плискові – 220, 60 та 20;¹⁸² на Саліванському цукровому заводі у 1897 році чисельність працівників становила 273 , з яких 47 напівробітників, а з останніх 40 жінок, а на Синявському 397 робітників, 46 напівробітників, і 8 жінок.¹⁸³

У деяких випадках ми спостерігаємо відсутність категорії «*напівробітників*», а жінки репрезентовані як складова частина «робітників». Таку ситуацію спостерігаємо за 1890 році на Кашпировському цукровому заводі, де із 350 робітників, що працювали на змінах, 68 були жінками; на Турбовському цукровому заводі із відповідними показниками 330 робітників та 12 жінок,¹⁸⁴ на Ходорківському цукровому заводі (1899 рік) 205 робітників, із яких 52 жінки.¹⁸⁵

У всіх цих випадках вже на першому етапі підрахунку загальної чисельності робітників, жінок виокремлювали в окрему категорію саме за гендерним параметром – чого не спостерігаємо з чоловічою частиною працівників, котрі в заводському просторі сприймалися через професійну

виконувала роботу, пов'язаних із суттєвими фізичними зусиллями та напруженням. Див.: ЦДІАК. –Ф.575. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.130 зв .

¹⁸⁰ ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1 –Спр.3. – Арк.114 зв.; 108 зв.

¹⁸¹ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. –Спр.5. – Арк.122.

¹⁸² Там само. – Арк.145 зв.

¹⁸³ ЦДІАК. –Ф.574. – Оп.1. –Спр.64. – Арк.56 зв.-57.;

¹⁸⁴ ЦДІАК. – Ф. 575. –Оп.1. –Спр.5. – Арк. 130; 149-149 зв.

¹⁸⁵ ЦДІАК. –Ф.574. –Оп.1. – Спр.151. – Арк. 25 зв.

призму, нехай і не з однаковим статусом («напівробітник» за статусом нижчий за «робітника»). Більше того, жінку (в широкому сенсі) виокремлено не в категорію «напівробітників», що означало б виконання половину функцій «робітників»; її виокремлено в третю категорію, що теоретично означало ще більше зменшення її цінності як робочого ресурсу і рівня оплати праці. Така ситуація не було особливістю для робітництва Російської імперії. За спостереженнями Дебори Сімінтон, в добу промислового зростання було сформоване уявлення про робоче місце як чоловіче, натомість за жінкою закріплювалась родина та домівка; як наслідок, остання сприймалися як працююча жінка, але не як жінка-робітниця¹⁸⁶. Такий висновок дослідниці є цінним ключем для того, щоб зрозуміти як в промисловій сфері створювалась нерівність між чоловіками та жінками в оплаті праці, нарахуванні додаткових фінансових надбавок та зрештою у визнання більшої чи меншої цінності чоловіка/жінки як трудового ресурсу.

Однак у нашому випадку із цукровими заводами не все так однозначно, оскільки в певних випадках «жінка» за номінальною ознакою була третьою категорією на виробництві, за реальною – і «робітником/робітницею», і «напівробітником/напівробітницею»; а в деяких випадках жінка і за номінальною, і за реальною ознакою була «робітником / робітницею» або ж «напівробітником / робітницею». Щоб проілюструвати цей люфт, продовжимо ознайомлення із специфікою категоризування «жінки» на цукровому виробництві в документації фабричної інспекції. Ми зупинилися на першому етапі – визначення статусу жінки серед складу всього заводського робітництва. Тепер перейдімо до наступного етапу – на окремі виробничі процеси та сфери зайнятості у заводському просторі.

На цьому етапі у кожному цукровому заводі були свої правила розподілу жінок на той чи інший від робіт і закріплення за ними статусної позиції. У попередньому підрозділі було згадано, що трудової гендерної сегрегації у цих промислових закладах не спостерігалось, тому спільна праця як жінок, так і

¹⁸⁶*Simonton Debora. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.134.*

чоловіків була нормою. Працюючи на одному і тому самому виді робіт разом з чоловіками, жінок ідентифікували як :1) окремо від виду робіт (закриття кагати, жінки; жінки, що вибирають із купи хвостики буряків)¹⁸⁷; 2) маскулінізуючи вид роботи і жінок (підкидальщики, жінки)¹⁸⁸; 3) фемінізуючи вид роботи («рулівниці» - тобто ті жінки, за здійснювали керування в заводській інфраструктурі певними засобами переміщення сировини, готової продукції тощо; «підкидальниці»; «замивальниці» тощо).¹⁸⁹

Другий та третій приклад демонструють нам фактичну інтеграцію жінки у професійну ієрархію як «повноцінної робітниці/повноцінного робітника» чи хоча б «напівробітниці/напівробітника», що вказує нам на розмивання кордонів її статусності на практиці, однак без формального закріплення цього явище. Ще більше аргументованості наше теза має якщо ми залучимо списки робітників (щоправда не іменні), розподілених на заводських змінах. Не від усіх заводів до сьогодні збереглися ці списки, однак навіть ті, що є досить промовисто свідчать, що жінка, особливо та, що в той чи інший спосіб залучена до виробничого процесу, все ж таки була залучена до «напівробітників». Згідно з таким списком 1887 року, на цукровому заводі Катерини Балашевої, що розташовувався біля містечка Городище, Черкаського повіту, на процесі сатурації вказано 2 жінки, біля яких в дужках примітка «напівробітниці».¹⁹⁰ На цукрових заводах княгині Лопухіної-Демидової – у селі Селищі та Набутове Канівського повіту, жінки, що працювали на високотехнологічних процесах: верхній дифузії, сатурації, фільтрпресах, занесені в графу «напівробітники»; а біля 7 жінок, що працювали на некваліфікованому процесі –подачі буряків, додатково у дужках було записана примітка –«полураб.» (тобто «полурабочая»

¹⁸⁷ Мова йде про Шполянський цукровий завод 1890 року: ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7

¹⁸⁸ Мова йде про Пивецький цукровий завод 1887 року: ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.77.

¹⁸⁹ Мова йде про Ходорківський цукрово-рафінадний завод 1899 року , про Піївський цукровий завод 1887 року та Мартинівський цукровий завод 1887 року : ЦДІАК. – Ф.574. – Оп. 1. – Спр.151. – Арк. 25 зв.; ЦДІАК. – Ф.575. –Оп.1. – Спр.3. – Арк.85; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр. 3 –Арк. 104.

¹⁹⁰ ЦДІАК. –Ф.575. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8-9зв.

або «полурабочий»)¹⁹¹. Експліцитне зарахування жінок до категорії «напівробітників» спостерігаємо на Каменському цукровому заводі (1887 рік), розташованому біля містечка Кам'янка Чигиринського повіту навіть у загальному переліку робітництва заводу, зазначено, «170 душ на 2-хь сменахь, изъ нихъ 93 на своихъ харчахъ, изъ нихъ 22 полурабочихъ и 33 женщины также полурабочие и 40 рабочихъ»¹⁹²; на Миронівському (30 жінок та 40 чоловіків), на Кагарлицькому (68 чоловіків та 80 жінок)¹⁹³ цукрових заводах. Як бачимо, на деяких підприємства статус працюючої жінки міг набувати нехай і частково, але характеристики професійної групи (робітництва), що вело до статусного паритету з чоловіками-напівробітниками.

Однак залишається не менш цікаве питання, суть якого в тому чи набувала жінка статусу повноцінного члена робітничої спільноти цукрового заводу – «робітника», до яких усталено зараховували лишень чоловіків. На цей рахунок звіти фабричних інспекторів інформації не надають. Натомість почерпнути інформацію дозволяють акти, котрі склалися у випадку травми на виробництві або смерті внаслідок такої травми.

У акті 1898 року щодо травмованих працівників Смілянського цукрово рафінадного заводу є два протоколи, складених у зв'язку з травмування двох жінок – Пелагії Латенкової та Марії Шаєвої, професійний статус котрих був вказаний як «рабочая» (тобто робітниця): перша працювала у відділі цукру, друга – на подрібнювальному станку.¹⁹⁴ Фактично, це єдина згадка, яку нам вдалось знайти щодо визначення саме цього статусу жінки. Ні щодо інших рафінадних, ні щодо цукрових заводів документів, що декларували б статус жінки як робітниці не знайдено. Водночас може виникнути припущення, що маркер «рабочая» був пов'язаний зі специфікою документу, де кожен травмований працівник, в залежності від гендерної ознаки, був записаний як «рабочий/тник» або «рабочая».

¹⁹¹ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк.138-139 зв.; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3 –4зв.

¹⁹² ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4 – Арк. 148 -148 зв.

¹⁹³ Там само. – Арк. 171, 174 зв.

¹⁹⁴ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп. 1. – Спр.42. – Арк. 34, 179.

Та серед цих двох протоколів є ще один, який також складений на травмовану жінку Смілянського цукрово-рафінадного заводу – Анну Цеглинську. Жінка також працювала на одному із виробничих процесів, однак в графі ким працює замість професійного статусу (що мало місце в епізодах з двома попередніми героїнями) зафіксовано власне тільки сам процес – відділення малої голови (де виготовляли головки цукру-рафінаду).¹⁹⁵ То ж можемо з деяким відсотком впевненості стверджувати, що татус «рабочая» не був суто шаблоном бюрократичним кліше, а дійсно ніс в собі реальне змістовне навантаження.

Ще одним ймовірним пояснення цього статусу жінки може слугувати те, що вони працювали на рафінадному цукровому заводі, а не на звичайному цукровому заводі з виготовлення цукру-піску; адже як ми раніше зазначали вартість рафінаду була вищою за вартість цукру-піску, то ж логічно, що і статус усіх тих, хто долучений до його виробництва, був також вищим в порівнянні з цукровим заводом. Однак, з іншої точки зору, ми аналізували звіти фабричних інспекторів за 1887, 1890 роки по цукрових заводах, включно з Смілянським рафінадним¹⁹⁶; в них працююча жінка була записана як «женщина», але не як «рабочая». Встановити логічно-наслідковий ланцюжок таких змін є надзвичайно складною справою, оскільки інших перехресних свідчень про таке явище ми не маємо, а виводити висновки з кількох джерел задля ілюстрації загальної картини в усій цукровій промисловості губернії є доволі волонтариським кроком. Та менше з тим, щодо Смілянського рафінадного заводу можна підтвердити той факт, що працююча жінка на певних виробничих процесах набувала статусу «рабочої», долучаючись в такий спосіб до «рабочих»-чоловіків і демонструючи нам кейс гендерної трудової рівності.

Тепер розглянемо статус працюючої жінки, що був пов'язаний із її гендерною характеристикою. До таких різновидів належали прибирання, шиття та лагодження пожежних рукавів, частина обслуговуючого персоналу в

¹⁹⁵ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп. 1. – Спр.42. – Арк. 178-178 зв.

¹⁹⁶ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.157 зв; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.22.

казармі.¹⁹⁷ «Уборщица» та «поломойка» - посади, які на цукровому заводі були закріплені за жінкою. Навіть у протоколах травмувань на виробництві, жінки, що виконували функції прибирання були записані як «поломойки» та «уборщици»¹⁹⁸. В деяких заводах ми спостерігаємо таку категорію працівників як «чернорабочие», що виконували також некваліфіковану різновиди робіт, найімовірніше пов'язані з прибиранням.

Виникає думка, що жінки-прибиральниці могли бути зараховані до категорії «чернорабочих», оскільки виконували аналогічні обов'язки; а тому припущення, що посада прибиральниці була закріплена за жінкою і асоціювалась виключно з нею не є обґрунтованим. Проте це не так, що ми власне зараз і продемонструємо. У 1903 році на цукровому заводі Бродецького Товариства, який розташовувався у Бердичівському повіті Київської губернії трапився інцидент – застрайкували прийшли (не місцеві) робітники, які конфліктували з робітниками місцевого походження.¹⁹⁹ Серед загальної чисельності робітників виокремлено 261 чоловік, 24 жінки та 15 підлітків; тих, хто приймав участь у страйку було 82 чоловіки та 5 жінок, які за спеціальностями розподілені як 82 «чернорабочих» та 5 «поломоек».²⁰⁰ Тобто всі зазначені чоловіки були зараховані до чорноробочих та всі зазначені жінки – до прибиральниць.

«Фемінізація» такого виду роботи як «прибиральниця» було одним із виразних характеристик доби індустріалізації та модернізації. Як пише Дебора Сімінтон:

“в XIX ст. відбулось «сепарування» роботи (котра відтепер асоціювалась із зайнятістю за фабричним станком і стала надбанням чоловіка) та домашнього простору (який залишився у «розпорядженні» жінки).. робота в домашньому

¹⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.89, 93, 104; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.4. – Арк.85 зв. –86.

¹⁹⁸ Так, у 1898 році на Смілянському рафінадному заводі Анна Музиченко, що отримала поранення ноги, була зазначена як «поломойка»; на Скоморошському цукровому заводі в 1902 році працівниця Єфросинія Єрмолюкова, яка стала одним із свідків нещасного випадку з летальним наслідком також зазначена як «прибиральниця». Див: ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.10; ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.51. – Спр. 550. – Арк. 5-7зв.

¹⁹⁹ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1 – Спр. 688. – Арк.10-16

²⁰⁰ Там само. – Арк. 16.

просторі стала «невидимою» , знеціненою, а тому втратила характеристики роботи як такої [бо «робота» в капіталістичну добу – це те, що пов'язано із виробленням певного продукту/товару і те що мало чітко зафіксовану грошову оплату –Карпенко Ігор] ²⁰¹.

Прибирання, яке в традиційному (неіндустріалізованому) просторі було закріплено до переліку жіночих обов'язків, в капіталістичному просторі автоматично було перезакріплено за жінкою, але не отримало характеристики «роботи». Іншими словами, жінка, що входила в публічний простір (яким був цукровий завод), але виконувала «invisible work», в реальності так і не отримувала емансипації. Статус таких жінок і надалі визнався за гендерною («жінщина»), а не професійною ознакою («рабочая/полурбочая»).

Отже, ми можемо підсумувати, що на цукрових промислових заводах Київської губернії 1880-х - початку ХХ ст. визначення статусу працюючої жінки є досить проблематичним завданням, оскільки на це впливали різні фактори: від типу заводу (цукрово-пісочний чи цукрово-рафінадний), від специфіку виду виконуваних обов'язків чи різновиду робіт та зрештою від загального сприйняття працюючої жінки у індустріальній культурі ХІХ ст. як «неповноцінної» по відношенню до працюючого чоловіка. Проте детальне вивчення практичного виміру цього питання переконує, що статус жінка не був чітко зафіксований і універсалізований; він дрейфував від визначення за гендерним параметром («жінка») до визначення за професійною ознакою («робітниця/напівробітниця»). Це вкотре дозволяє стверджувати, що попри всі суперечності, які супроводжували «нову жінку» модерної доби, все таки для неї було «вікно можливостей» для різного виміру трудової реалізації.

Отже, ми можемо підсумувати, період другої половини ХІХ ст., що для Російської імперії характерний реалізацією «Великих реформ» (зокрема, інтенсифікація розвитку промисловості, емансипація кріпостного селянства) надали жінці сільського простору нові можливості реалізації своєї праці поза простором родини чи сільської громади. Проте ці зміни не означали швидку

²⁰¹ Simonton Debora. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.148-149.

трансформацію морально-етичних поглядів на жінку як об'єкт, що потребує патрунування та контролю. Адже жінка сприймалася через призму своєї сексуальності, внаслідок чого жінка перебували у площині подвійних етичних стандартів, а також у підлеглому статусі щодо свого чоловіка/батька чи навіть до всієї чоловічої громади населеного. Все гальмувало процес жіночої емансипації селянок.

Цукрові заводи стали тім оптимальним шляхом для здійснення жінкою праці в промисловості, не пориваючи з своїм сільським простором (що є певним відхиленням від норми, оскільки промисловість як така концентрується в урбаністичному просторі, вхід в який для жінки означав би набагато глибшу трансформацію її соціального, професійного статусу, комплексу морально-етичних норм, в яких вона до цього жила). Кількамісячний термін роботи, який не вступав у протиріччя із циклами сільськогосподарських робіт, був непоганим доповненням до родинних коштів. На заводі жінки виконували в перевазі роботу, що не вимагала кваліфікації чи професійних навичок: на укриванні/розкриванні кагат, піднесення буряку в бурачній, прибирання на виробничих процесах, тощо. Водночас для жінки існувала опція (хоч вдалося це зафіксувати на лише на кількох заводах) здійснення професійної мобільності, ставши працювати на високотехнологічних процесах – фільтрпресах, апаратах, сатурації, дефекації, тощо; у виняткових випадках, жінка могла обіймати найнижчі адміністративні функції в заводському просторі (наприклад, працювати продавцем у заводському магазині, з якого здійснювався продаж продуктів харчування робітникам). Невизначеність становища жінки у новій промисловій кон'юнктурі відобразилася і на її статусі, який дрейфував від професійної («рабочая»- «полурабочая») до гендерної характеристики («женщина»).

Розділ 3. Жінка як об'єкт піклування модерної держави

III.І. Творення концепту держави загального добробуту в країнах Західної Європи та Російської імперії: спільне та відмінне

Фахові словникові видання – оксфордський та кембриджський словники подають практично ідентичні інтерпретації поняття «*держава загального добробуту*». Згідно з першим, це «система, за якої уряд, гарантує обслуговування для тих людей, хто в цьому має потребу, шляхом забезпечення медичного страхування, виплат безробітним, піклування про літніх людей, тощо»²⁰²; згідно з другим, це «система, що дозволяє урядові країни надавати соціальне обслуговування, зокрема медичне страхування, виплати по безробіттю тощо для тих людей, хто в цьому має необхідність».²⁰³

Дослідник Бруно Палієр виокремлює три моделі держави «загального добробуту»: ліберальна – реалізація соціального захисту акцентується більше на ринку, аніж на державному асигнуванні; соціально-демократична – надає універсальну систему соціального забезпечення, а також рівномірно забезпечує рівний, однорідний доступ до соціального обслуговування соціальних груп в межах класу; консервативно-корпоративна модель або модель Бісмарка – передбачає зменшення нерівності, замість збереження статусу.²⁰⁴

Незважаючи на те, що концепція «держави загального добробуту» в чистому вигляді була вперше сформована щодо Британії після 1945 року²⁰⁵, її генезу та реалізацію окремих складових спостерігаємо протягом XIX ст.²⁰⁶ Для

²⁰²Електронний ресурс: Oxford Learner`s Dictionaries. Режим доступу: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/welfare-state, відвідано 22.05.2020.

²⁰³Cambridge Dictionary / Електронний ресурс: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/welfare-state>, відвідано 22.05.2020.

²⁰⁴Bruno Palier. A long Goodbuy to Bismark // Palier Bruno. Ordering Change: Understanding the “Bismarckian” Welfare Reform Trajectory. – Amsterdam University Press, 2010. – P.22-23.

²⁰⁵Briggs Asa. The Welfare state in historical Perspective // European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie. –1961. – No. 2. – P.221.

²⁰⁶Bolzendahl Catherine`s. Welfare state development in Western Europe , January 2017 . Електронний ресурс <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0202.xml>, відвідано 28.05.2020.

країн Західної Європи зазначене століття стало часом інтенсивного індустріального зростання, що впливало як на економічну, так і на супутні сфери, передусім на соціальну. Паралельно з промисловістю зростала чисельність робітництва (зокрема, в Німеччині в кінці XIX - початку XX ст. чисельність робітників в обробній, будівельній та добувній промисловості зросла на 2,6 млн робітників),²⁰⁷ що істотно урізноманітнювало соціальну палітру, а також інтенсифікувало негативні соціальні явища, як-от бідність, жебрацтво, інфекційні хвороби тощо. Уряди європейських країн намагалися зменшувати їхній масштаб, оскільки вважали що вони становлять загрозу для стабільності існуванню всієї держави.

Так, урядовці Великої Британії найбільш небезпечним для соціального порядку вважали «бідність» та тих хто є її агентами – жебраків (серед яких були вчорашні селяни), кількість яких на початку індустріалізації зросла²⁰⁸. Тож з цією метою у 1834 році був ухвалений «*Акт про бідність*», метою якого було зменшити кількість жебраків шляхом переміщення їх до робітничих будинків, що функціональними характеристиками були схожими до трудових таборів.²⁰⁹ Цю законодавчу практику ми можемо вже зараховувати як першу ознаку держави «загального добробуту», адже вона була покликана (хоч і в досить жорсткій формі) запобігти декласації великої кількості населення, яке в нових умовах не встигло ще адаптуватися до нової економічної кон'юнктури. Пізніше в Британському публічному просторі формується думка про доцільність реалізації ширшого спектру соціальних реформ щодо робітничого населення. Едвард Чадвік у 1845 році у своєму звіті про санітарний стан серед робітничого населення визнав важливим економічний аспект соціальних реформ.²¹⁰ Для цього він послуговувався двома аргументами. Першим аргументом виступала все та ж сама соціальна стабілізація суспільства, якому загрожують бідність, хвороби та бруд. Другим – сукупний коефіцієнт корисних змін для загальної

²⁰⁷ Чикалова Ирина. У истоков социальной политики государств Западной Европы.// Журнал исследование социальной политики. – №4. – С. 503

²⁰⁸ Rose Sonya . Gender and Class in Ninethen Century England. – London, 1992.- P.52.

²⁰⁹ Там само. – P.52-53.

²¹⁰ Saville John. Welfare state. – P. 8.

продуктивності економіки;²¹¹ раніше, у 1833 році запроваджено інститут фабричної інспекції, що мав стежити за впровадженням положень фабричного законодавства на практиці,²¹² а у Німецькій державі на вищому законодавчому рівні у 1871р. було запроваджено обов'язкові виплати власниками промислових закладів тим робітникам, хто отримав каліцтво на виробництві.²¹³

Крім того, в останній чверті XIX ст. ідея надання певним категоріям населення широкого спектру соціальних гарантій все більше звучить у риторичі соціалістичних партій, що завдяки цій складові нарощували свою електоральну базу серед робітництва.²¹⁴ В Німецькій державі канцлер Отто фон Бісмарк, не бажаючи зміцнення соціалістичного складника в політичному житті країни, вирішує перехопити ініціативу щодо створення практик та інституцій соціального захисту. Так, між 1883 та 1889 роком у Німеччині було введено страхування на випадок хвороби та нещасного випадку, а також впровадження пенсій за віком та за інвалідністю.²¹⁵ Незабаром цей приклад підхопили Північні країни – Данія, Швеція, створивши соціальне забезпечення, що базувалося на фінансуванні державними податками. Британія та Франція лише на початку XX ст. вдалися до реалізації системи соціального захисту (1910 рік – у Франції затверджено програму пенсійного забезпечення, а в 1911 році у Британії – виплати по безробіттю.)²¹⁶

Інтегральною частиною державних практик соціального захисту та забезпечення було патрунування категорії жінки-робітниці, тіло якої в умовах фабрично-заводського виробництва наражалося на небезпеку набути відхилень, нібито невластивих її фізіології (наприклад, жінки ставали

²¹¹ *Saville John*. Welfare state. – P.8.

²¹² *Вяселев Р.* Сравнительный анализ возникновения и развития фабричной инспекции в Англии и России конца XIX – начала XX века. – Вестник ПАГС, 2013 – С. 29.

²¹³ *Ирина Чикалова.* У истоков социальной политики государств Западной Европы – С.7, 10

²¹⁴ *Berend Ivan.* An economic History of Nineteenth Century Europe. – Cambridge University Press, 2013. – P.274.

²¹⁵ Там само. – P. 274.

²¹⁶ Там само. – P. 275.

бездітними²¹⁷, збільшувалось смертність немовлят.²¹⁸ Тож поступово промислове законодавство обмежує тривалість робочого дня та робочого тижня для працюючих жінок у промисловості, а також вводить заборону на нічну жіночу працю.²¹⁹

У Російській імперії ми також спостерігаємо деякі схожі риси зародження та становлення держави «загального добробуту», щоправда з суттєвими відмінностями.

Перші ознаки впровадження державного «піклування» над окремими категоріями населення – жебраками, хворими знаходимо в період правління імператриці Катерини II. Керуючись просвітницькими гаслами та ідеалами про «суспільне благо», вона в 1775 році видала наказ про створення Приказів громадського піклування, які були складовою частиною бюрократичного апарату імперії, перебували на державній формі фінансування (щоправда, і приватні благодійні внески також формували дохідну частину фінансів цих структур).²²⁰ Проіснувала ця форма суспільної опіки аж до Земської реформи 1864 року, коли виконувані ними функції перебрали на себе земства.²²¹ Однак функціонування приказів складно зараховувати як ознаку держави соціального забезпечення, оскільки вони функціонували за тими ж механізмами, що і різні приватні чи громадські благодійні організації, з тією різницею, що над ними патрунувала держава як головний меценат та благодійник.

Соціальні ж практики та інститути, які були покликані гарантувати певні стандарти соціального забезпечення щодо окремого соціальної групи чи соціального стану – в нашому випадку нас цікавить робітництво – стало виникати із інституційним оформленням у Російській імперії фабричного законодавства. За спостереженням історикині Тетяни Водотики, цей процес був

²¹⁷ *Казьмирчук Марія*. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.// *Регіональна історія України: збірник статей*. – №4. –2010. –С.266.

²¹⁸ *Дмитрий Михель*. Тело в западной культуре. Саратов: Научная книга, 2000. – С.55.

²¹⁹ *Чикалова Ирина*. У истоков социальной политики государств Западной Европы.// *Журнал исследование социальной политики*. – №4. –С.511; *Чикалова Ирина*. У истоков социальной политики государств Западной Европы. – С.9.

²²⁰ *Ступак Федір*. Прикази громадської опіки в Україні. – Київ, 2002. – С.87.

²²¹ Там само. – С.87.

тривалим у часі, оскільки зайняв 21 рік (з 1882 по 1903 роки),²²² де 1882 рік – це рік створення фабричної інспекції, завданням якої було нівелювання конфліктів між працівниками та робітниками та забезпечення ефективного виконання фабричного законодавства;²²³ 1903 рік – закон про обов’язкове страхування робітників від нещасного випадку на виробництві.²²⁴ На додачу, закон 1903 року вводив обов’язкове винагородження потерпілих внаслідок нещасних випадків на фабричному, заводському, гірничому виробництвах, а також членів їхніх родин.²²⁵ Не слід забувати і про доповнення страхового закону у 1912 році, за рахунок страхування на випадок хвороби²²⁶. За більш ніж 20-річний період своєї генези, фабричне законодавство зрідка експліцитно акцентувало на соціальному забезпеченні та захисті жінок- робітниць як окремій категорії, застосовуючи натомість до них ті ж практики-підкування, що й до робітників-чоловіків та працюючих неповнолітніх. Безпосередньо праці жінок стосувались закони від 1885 року та 1897 років, які забороняли роботу жінок у нічний час, деякі види робіт та обмежували тривалість робочої зміни для робітниць у 11,5 годин.²²⁷ Попри те, що останні два закони у порівнянні із західноєвропейськими країнами були прийняті набагато пізніше (наприклад, закон про 10- ти годинну працю для жінок-робітниць у Британії був ухвалений у 1847 році, а про заборону жіночої на праці на підземних роботах – у 1842 році)²²⁸, все ж вони вказують на те, що працююча на промисловому виробництві жінка також була

²²² *Тетяна Водотика*. Україна в добу парі та заліза: простір можливостей. – Київ, 2018. – С.67

²²³ *Водотика Тетяна*. Фабрична інспекція у документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Архіви України*. – 2014. – Вип.4-5. – С. 168-169.

²²⁴ Там само. – С.173.

²²⁵ *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт – Петербурга во второй половине XIX- начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. – Самарский научный вестник . –Т.7. –№3. – С.190.

²²⁶ *Ворошилова Светлана*. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии –№2, 2012. – С.29

²²⁷ *Ярмонова Елена*. Формирование трудовой дееспособности женщин (конец XIX – начало XX века). – Юридическая наука . – 2013. – №2. –С.6

²²⁸ Там само. – С. 7.

складовою держаної концепції піклування як об'єкт, що потребує догляду та захисту.

Приватні ініціативи окремих підприємців або управлінського персоналу промислових закладів розвивалися як у час, коли не було випрацювано законодавчого корпусу фабричного законодавства, так і тоді, коли воно перебувало у стадії інтенсивного розвитку (тобто після 1880-х). Імперська влада навіть на цьому етапі намагалися вводити практики, що дозволили б нормувати забезпечення соціальної допомоги травмованим робітникам. Дослідники Тимур Валетов, Леонід Бородкін та інші автори дослідницького колективу стверджують, що вже у 1861 році у «Правилах найму робітників на державні роботи» було вказано, що всім тим робітникам, які на час виробництва будуть травмовані, стануть каліками, підрядчик має заплатити подвійну плату за весь термін найму, а родинам тих робітників, які померли від нещасного випадку також передбачались фінансові виплати; паралельно в цей час йшла розробка закону, який би встановлював відповідальність власників підприємств за нещасні випадки з робітниками²²⁹.

Пізніше власники підприємств користувалися послугами комерційних страхових організацій (на 1900 рік у них були застраховані 936 тис осіб)²³⁰, що говорить про високий рівень страхового забезпечення робітництва (як жіночої, так і чоловічої його частини), що розвивався до запровадження імперського регулювання (1903 рік) страхування та виплат за травматизм на підприємствах. Попри те, що приватні ініціативи у чистому вигляді є прикладом патерналізму підприємців щодо робітників (що, як ми ілюстрували в історіографічному розділі, чималою кількістю дослідників сприймалось негативно і слугували головним аргументом щодо критики соціальної політики Російської імперії щодо робітництва), попри те, що державні регуляторні механізми тривалий час перебували у фазі становлення і досвід їхньої імплементації на практиці був

²²⁹ Бородкин Л., Валетов Т. и др. «Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. – М.: РОССПЭН, 2010 – С.263.

²³⁰ Там само – С. 263.

малим, все ж разом вони заклали досить істотне підґрунтя для реалізації в Російській імперії основ держави загального добробуту.

Отже, проаналізувавши специфіку творення держави загального добробуту в країнах Західної Європи та Російської імперії, ми з'ясували, що вони мали як спільні, так і відмінні риси. Спільними є те, що на початковому етапі ці держави застосовували практики соціальної опіки, спрямовані на люмпенізовані/декласовані групи населення – жебраків, бідняків; ідеологічною основою цих практик були ідеї суспільного блага, соціальної стабільності, що своїми коренями сягає просвітницьких ідеалів добре впорядкованої держави. Промисловий розвиток (в тій чи іншій мірі) вивів на передній план нову соціально-професійну категорію, яка потребувала як механізмів соціального піклування, так і механізмів для надання та реалізації певних соціальних гарантій (страхування та виплати по хворобі, виробничому травматизмі, тощо).

Окремо акцентувалася увага (з різним ступенем інтенсивності) на працюючій в промисловості жінці, тіло котрої було слабше та вразливіше за тіло чоловіка, а тому потребувало більшої опіки. Наслідком цього стало видання окремих законів, які обмежували тривалість робочої зміни для жінки, а також забороняли її працю у нічний час.

Відмінними ж рисою є визначення основного агента, який реалізовував соціальний захист робітництва. В західних країнах ними в перевазі виступали державні структури або окремі постаті, що входили до структур (політики, лікарі, тощо). В Російській імперії через доволі пізній старт індустріалізації спостерігається симбіоз підприємницької ініціативи та державного регулювання. В наступному підрозділі ми проілюструємо ефективність цього симбіозу на прикладі соціального захисту працюючих на виробництві жінок українських губерній Російської імперії.

III.2. Соціальний захист жінки, що працює на виробництві

Період промислово-технічної модернізації, початок формування держав з новим типом економіки, з поступовим збільшенням кількості фабрично-заводської продукції вплинув не лише на те, яким був статус тієї чи іншої

країни на міжнародній арені. Ми вже згадували, що значними за масштабами (хоч і не динамічними) відбувалися трансформації соціальних, правових та морально-етичних матриць, в рамках яких існував як окремих індивід, так і соціальні групи.

Досить поширеною в дослідницьких колах є теза про Російську імперію як країну останньої хвилі модернізації²³¹; країну, де промислове робітництво в чистому вигляді так і не було сформоване²³², а правові та соціальні інституції, що мали забезпечувати робітників певними гарантіями або не були сформовані (як жіноча фабрична інспекція)²³³, або діяли неефективно.²³⁴ Особливий акцент також ставився на уразливості та незахищеності жіночої частини робітництва, що в реальності було лише однією стороною медалі, адже протягом другої XIX-поч. XX ст. було сформовано значну кількість механізмів, які «патрунували» та «опікували» жінку.

Жіноча праця крок за кроком ставала складовою модернізаційних та індустріальних процесів в державі Романових. Робота на заводі або ж фабриці часто спричинювала каліцтва та нещасні випадки серед жінок (хоча серед чоловіків подібне також було поширеним) через довготривалий робочий день та недостатню техніку безпеки.

У Російській імперії функцію посередника для вирішення таких завдань було покладено на Фабричну інспекцію, створену в 1882 р. За сприянням цієї структури був прийнятий закон 1885 року, який забороняв працю жінок у нічний час на паперових, полотняних та вовняних галузях промисловості.²³⁵

²³¹ *Berend Ivan*. An economic History of Nineteenth Century Europe. – Cambridge University Press, 2013. – P.8-9.

²³² *Rose Glickman*. Russian factory women: Workplace and Society, 1880-1914, University of California Press, 1986. – P.1-2.

²³³ *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт – Петербурга во второй половине XIX- начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. – Самарский научный вестник . –Т.7. –№3. – С .291.

²³⁴ *Водотика Тетяна*. Фабрична інспекція в матеріалах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другі половині XIX- початку XX ст. – Огляд джерел та документальні нариси , 2014. –С.168

²³⁵ *Ворошилова Светлана*. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии –№2, 2012. - С. 28.

Вже в 1887 році фабричний інспектор Київської губернії у своєму подорожньому журналі вказував, що на деяких цукрових заводах (які в зазначеному просторі сконцентровували значну частку робітниць і яких цей закон не зобов'язував вводити директиви щодо заборони жіночої нічної праці) жінки працюють лише на денних змінах.²³⁶

Іншою важливою проблемою, що належала до компетенції інспекції, був розгляд клопотань про надання матеріальної допомоги робітницям, які отримали травму на виробництві або ж члени родини котрих там само загинули чи повністю стали непрацездатними. Закон від 1903 року, який зобов'язував власників промислових закладів виплачувати кошти за нещасні випадки на виробництві²³⁷, надав фабричним інспекторам додаткових важелів контролю та моніторингу за станом виконання цих виплат, а також створював люффт для персональної ініціативи у наданні коштів травмованим/хворим працівницям.

Така ініціатива полягала у видачі разових фінансових виплат на випадок хвороби та травмувань. Де юре жінка отримати допомогу могла після документальної верифікації своєї зайнятості на промисловому закладі та власного самого факту нещасного випадку/хвороби. Однак де факто до уваги бралися ще деякі імпліцитні чинники – наявність малолітніх та неповнолітніх дітей, фізичний стан інших членів родини, що проживають разом з постраждала (для з'ясування чи можлива з їхнього боку фінансова та матеріальна допомога травмованій/хворій робітниці). Пропонуємо розглянути як розв'язували проблеми з наданням такого виду фінансової допомоги жінкам в тютюново-цигарковій, пробковій (а потім і в цукровій) галузях промисловості).

Так, 12 грудня 1903 року окружний фабричний інспектор Київської губернії Олександр Мікулін розглянув справу робітниці з Одеси Леї Мойсеївни Харон, яка через хворобу ока (трахому) не мала змоги продовжувати працювати на пробковому заводі.²³⁸ З'ясувалось, що вона пропрацювала 5

²³⁶ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.4. – Арк.4 зв

²³⁷ *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт – Петербурга во второй половине XIX- начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. – Самарский научный вестник . –Т.7. –№3. – С .291.

²³⁸ ЦДІАК.- Ф. 575. – Оп.1 – Спр. 332. – Арк. 63 зв. – 65.

років, жила «з батьком, 71 року та чотирма сестрами, із яких дві ще не можуть працювати... тричі отримувала по 5 рублів допомоги зі штрафного капіталу». Як наслідок, їй нараховано і виплачено разову допомогу 50 рублів.²³⁹

Просила надати фінансову допомогу у фабричного інспектора і київська міщанка Марія Пузікова, що працювала на тютюновій фабриці «Соломон та Кагень».²⁴⁰ Інспектор встановив, що просителька мала 20 років стажу на вказаному закладі, на час написання прохання «внаслідок старечої слабкості» працювати не може (акт лікаря це підтверджує), живе з дочкою, разово отримала 5 рублів допомоги від фабрики – тому ухвалив рішення призначити їй допомогу в розмірі 60 рублів.²⁴¹

Ще одну київську міщанку – Авдотью Супруненко, що також працювала на фабриці «Соломон та Кагень» професійна хвороба також спонукала звернутися за матеріальною підтримкою до інспектора Мікуліна.²⁴² Крім фабрики «Соломон та Кагень», вона працювала на фабриці «Егіз» (сумарно – 10 років), мала хронічний катар обох легень (найімовірніше, зумовлений специфікою виробництва – вдихання часточок тютюну), що унеможливив подальше здійснення професійних обов'язків; живими родичами були маленька донька, хворий чоловік та матір. Двічі отримувала 3 рублі допомоги з останнього місця роботи. В результаті, інспектор ухвалив резолюцію про виплату хворій робітниці 60 рублів.²⁴³

В усіх трьох зазначених вище випадках, допомога від промислового закладу коливалась у розмірі від 3 до 5 рублів, в той час як інспектор ухвалював суму більшу у 12- 20 разів, що ілюструє нам не останню роль саме фабричної інспекції у наданні соціальних гарантій жінкам-робітницям. Отримувати допомогу можна було разово щороку, що було позитивною перспективою для робітниць, які в іншому випадку опинилися б у ще більшій фінансовій скруті.²⁴⁴

²³⁹ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.332 – Арк. 63 зв – 65.

²⁴⁰ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.332 – Арк.72 зв-74.

²⁴¹ Там само. – Арк.72 зв.-74.

²⁴² Там само. – Арк. 42-43 зв.

²⁴³ Там само. – Арк. 42-43 зв.

²⁴⁴ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.332 – Арк. 40-41.

Трохи іншою була ситуація з робітницею Ржищевського цукрового заводу, селянкою Дариною Черенковою, де крім прикладу надання допомоги інспекцією, ми маємо майже приклад з промисловим патерналізмом.²⁴⁵ Ми дізнаємось, що Дарина 4–5 років пропрацювала на заводі, потім отримала серйозну травму – на виробництві втратила праву руку по лікоть. Адміністрація надала суттєву компенсацію – впродовж 17 років (!) забезпечувала постраждалу пенсією²⁴⁶ в розмірі 3 рублів щомісячно (половини її місячної платні на заводі), плюс забезпечувала продовольчими товарами (1 пуд борошна та 5-6 фунтів пшона щомісячно)²⁴⁷.

Зрештою, власник заводу Бродський після його продажу в 1899 році уклав мирову домовленість з Дариною Черенковою, виплативши останню компенсацію – 500 рублів. Зі свого боку, інспектор ухвалив виплати колишній робітниці 30 рублів разової допомоги.²⁴⁸ Доволі низький розмір грошової допомоги, виданої інспектором, найімовірніше зумовлений досить великими сумами компенсацій, наданих промисловцем Бродським - сумарно за всі роки більше ніж одна тисяча рублів.

На цукрових заводах працююча жінка у випадку травмувань отримувала ще один вид соціального захисту – безкоштовне лікування в заводській лікарні або лікарні найближчого міста/містечка. Зокрема, медичне обслуговування було надано згаданим у попередньому розділі працюючим жінкам на Смілянському цукрово-рафінадному заводі: Анні Музиченко, Пелагії Латенковій, Анні Цеглінській, Марії Шаєвій.²⁴⁹ Всі жінки, за винятком Марії Шаєвої, отримали на виробничому процесі травми та ушкодження, трудова діяльність після яких мала відновитися після 10 денного лікування (тобто

²⁴⁵ Там само. – Арк.46 зв-48.

²⁴⁶ Питання пенсійного забезпечення робітників на промислових закладах Російській імперії у зв'язку зі старістю чи хворобою, законодавчо не було урегульовано навіть до 1912 року. Див.: *Ворошилова Светлана*. Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии – №2, 2012. - С.29; тож практики пенсійного забезпечення, що ми зустрічаємо в кінці XIX – на поч. XX ст. були продуктом ініціативи окремих підприємців.

²⁴⁷ ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Спр.332 –Арк. 46-48 зв.

²⁴⁸ Там само. – Арк.46-48 зв.

²⁴⁹ ЦДІАК. – Оп.1 –Спр.42. – Арк.10, 34-34 зв, 178-178 зв, 179- 179 зв.

пошкодження були незначними); а у Шаєвої пошкодження були досить значні – проникаючі поранення пальців правої руки, що уможливило повернення до праці тільки після 4-5 тижневого терміну.²⁵⁰ Всі вони були поміщені для лікування в Софіївську лікарню (яка розташовувалась в містечку Сміла Черкаського повіту) за рахунок заводу.²⁵¹ Щоб наглядно продемонструвати значення безкоштовного лікування, розглянемо випадок з дівчиною-селянкою села Ольховці Звенигородського повіту Київської губернії Катериною Бадаковою²⁵². Влітку 1904 року вона працювала у маєтку князя Долгорукова на провіюванні зерна віялкою і через те, що вітер заплутав поли її одягу, зтягнувши до віялки, її палець лівої руки було роздроблено. Далі йде розповідь про те, що на лікування пальця Катерини родиною було витрачено 25 рублів²⁵³ (досить солідна сума, що, приміром, становила 3, 5 середніх місячних заробітків жінки на цукровому виробництві у 1896 році²⁵⁴). Оскільки на лікування родині навіть довелося позичати кошти, можна зробити висновок, що від власника маєтку оплачуваного лікування так і не було отримано. Пояснення до цієї ситуації ми знаходимо у відповіді старшого фабричного інспектора Новицького, котрому дівчина написала подання для отримання грошової допомоги. Новицький повідомив невтішну для Катерини новину *«жалоба....оставлена без последствий так как взаимные отношения сельских хозяев и их рабочими ведаются общинными судебными установлениями»* і натомість запропонував звернутися до суду.²⁵⁵

На цукрових заводах ще в 1880- на початку 1890-х була досить розвинена медична інфраструктура, що зазвичай складалася із заводської лікарні з

²⁵⁰ Там само. – Арк.10, 34-34 зв, 178-178 зв, 179- 179 зв.

²⁵¹ ЦДІАК. – Ф.574 – Оп.1 –Спр.42. – Арк.10, 34-34 зв, 178-178 зв, 179- 179 зв.

²⁵² ЦДІАК. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр.812. – Арк. 82-83.

²⁵³ Там само. – Арк.82.

²⁵⁴ Казьмирчук Марія. Становище робітників цукроварень Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 1. –2017. – С. 58.

²⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр.812. – Арк. 83.

кількома ліжками²⁵⁶ (свідчить про стаціонарний, а не амбулаторний режим її функціонування), аптекою²⁵⁷; поінде лікарні були в поганому стані (розташовувались у сараї).²⁵⁸ На кожному окремому заводі, в залежності від інвестицій власника чи адміністрації закладу у заводську медичну охорону здоров'я, якість надання послуг відрізнялася. Так, у Єзернянському цукровому заводі у 1898 році лікарня складалася з двох просторих приміщень і утримувалася досить добре²⁵⁹; на цукрових заводах княгині Лопухіної-Демидової у селах Селище та Набутове у 1887 році лікарні було в окремих світлих кам'яних будівлях із 6 ліжками, з кухнею для хворих²⁶⁰; на Поташинському цукровому заводі в 1890 році функціонувала маленька лікарня, із задовільною обстановкою, без особливих зручностей²⁶¹ (можливо, без з кухні або відхожих місць). На Ольшанському цукровому заводі навіть функціонувала транспортна інфраструктура (фургони) для доставлення до лікарні містечка Ольшана, оскільки при заводі лікарні не було.²⁶²

Зазвичай жінки, якщо і проходили лікування в таких закладах, то в одному лікарняному просторі разом із чоловіками-робітниками. В поодиноких заводських лікарнях ми спостерігаємо досить високий рівень надання медичного сервісу працюючим жінкам – в них існував гендерний поділ простору лікарні (окремо кімната для жінок)²⁶³ та на навіть відхожих місць.²⁶⁴

Питання забезпечення працюючої на цукровому виробництві жінці окремого гендерно-однорідного простору (де перебували б тільки представниці жіночої статі) є ще одним важливим складником соціального захисту жінки.

²⁵⁶ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.81, 85 зв, 89 зв-90, 93; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.3, 5зв- 6, 117 зв,177; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4 – Арк. 2зв.-3, 7 зв., 88; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.147.

²⁵⁷ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5зв, 118.

²⁵⁸ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.13-13 зв.

²⁵⁹ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.81.

²⁶⁰ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.4. – Арк.5 зв, 7 зв.

²⁶¹ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.6. – Арк.127-128.

²⁶² ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.6 – Арк. 184.

²⁶³ Таке нововведення спостерігаємо у 1890 році на Лебединському цукрово-рафінадному заводі та у 1888 році на Коровинецькому заводі Терещенка. Див. ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 5 зв; ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.85, 88.

²⁶⁴ Така практика зафіксована у медико-поліцейському огляді Черкаського рафінадного заводу у 1899 році. Див.: ДАКО. – Ф.1. – Оп.324. – Спр. 205. – Арк.89-89 зв.

Адже в розділі 2 ми зазначили, що для жінки-селянки пореформеного періоду було надзвичайно важливо збереження морально-етичної чистоти, що означало також означало відсутність у неї будь-яких статевих контактів, за винятком свого чоловіка, або збереження своєї цноти на той випадок, якщо вона незаміжня. В умовах сільського простору функціями нагляду за жіночою сексуальністю були у представника родини чоловічої статі (батька, чоловіка, брата) та в цілому сільської громади; в умовах фабрично-заводського простору такі функції переходили до адміністрації (власника підприємства) та до держави як такої (точніше, до державних інспектуючих структур – фабричного інспекції та супутніх до неї структур поліції).

Робітнича казарма – простір, де жінка перебувала найбільшу кількість часу поза безпосереднім простором виробництва, якщо вона не була місцевою (або місцева, якщо чекає початку своєї робочої зміни); простір який мав би забезпечувати гендерну дистанцію між чоловіками та жінками.

Практику роздільного співжиття в казармах чоловіків та жінок спостерігаємо ще в перших звітах фабричного інспектора Київської губернії. Зокрема, у 1887 році на Пивецькому цукровому заводі із прийшлих робітників були 30 жінок, які всі без винятку користувалися окремою казармою²⁶⁵. У медико-санітарному огляді Миронівського, Степанівського, Сидарківському та Мартинівському цукрових заводах за 1899 рік також зазначається наявність окремих казарменних приміщень для жінок.²⁶⁶ В деяких описах заводів вказано кількість приміщень для казарм – наприклад 2, без класифікації на приміщення для чоловіків та на приміщення для жінок.²⁶⁷

До введення фабричної інспекції контроль за тим, щоб окремо проживали працюючі жінки, а окремо чоловіки, належав губернським адміністративним структурам – повітовому «исправнику» та губернському лікарському інспектору, приписи яких ефективно реалізовувались на практиці. Так, на початку 1870 х на Плисковському цукровому заводі виявлено, що чоловіки та

²⁶⁵ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1 – Спр.3. – Арк.75 зв.

²⁶⁶ ДАКО. – Ф.1. – Оп.324. – Спр. 205. – Арк.41.

²⁶⁷ Мова йде про Пієвський цукровий завод 1887 року. Див.: ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 82 зв,94 зв.

жінки спільно проживають в одній казармі, а на Жашківському цукровому заводі між чоловічою та жіночою казармами стояло лише тонке перегородження.²⁶⁸ Через деякий час повітовий «исправник» повідомляв губернатору, що проблема із казармами на цих заводах вирішена і навіть відбулось покращення побутових умов проживання робітників та працюючих на цукровому виробництві жінок – влаштовані нари, а тюфяки (спальні місця) обтягнуті цупким полотном та заповнені свіжою соломою.²⁶⁹

З іншого боку, варто спробувати проілюструвати якою була ситуація не тільки з позиції влади та адміністрації цукрових заводів (чию візію ми щойно розглянули), але й з позиції робітництва. Безпосередніх джерел, які надали таку інформацію, нам не вдалось віднайти. Однак допомогти може художня література XIX ст., яка так чи інакше, але була продуктом дискусії щодо безпечності для жінки простору фабрики/заводу. Наприклад, у повісті Івана Нечуя-Левицького «Буралачка» є фрагмент, присвячений морально-етичному становищі жінки на цукровому виробництві. Так, героїня Марія Янівна в молодості працювала на цукровому заводі, де завагітніла від одного із робітників; однак той відмовився визнавати батьківство, тож жінка вирішила вбити дитину.²⁷⁰ На промислових закладах Санкт-Петербурга молоді дівчата часто ставали об'єктом сексуальних зазіхань з боку адміністрації та майстрів.²⁷¹ Ліберальна російська преса на початку Першої світової війни також критикувала тогочасну фабрично-заводську систему, де жінка-робітниця зазнавала сексуальних домагань на робочу місці.²⁷²

Всі ці факти ілюструють, що не все було так добре, як змальовано з погляду адміністрації та влади, і охорона жіночої морально-етичної чистоти в одних могла бути ефективно здійсненою, а в інших ні.

²⁶⁸ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.70. – Арк. 4-7.

²⁶⁹Там само. – Арк. 6 зв.

²⁷⁰*Нечуй-Левицький Іван*. Бурлачка. – Київ: Сяйво, 1988. – С.183.

²⁷¹*Северцева Ольга*. Образование, воспитание и мечты женщин-работниц фабрик и заводов Санкт – Петербурга во второй половине XIX- начале XX вв. –2016. – С.28 -29.

²⁷²*Северцева Ольга*. Повседневная жизнь русских рабочих во второй половине XIX – начале XX в. в контексте «женского» и «рабочего» вопросов (на материалах периодической прессы дореволюционной России. – 2017. – С.54.

І на останок розглянемо ще одну форму соціального забезпечення працюючої на цукровому виробництві жінки – пенсійне забезпечення. Початково пенсія як вид соціального забезпечення, надавалася невеликому професійному прошарку – чиновництву²⁷³. За словником Брозгауза і Ефрона, пенсія – це довічне утримання, яке надається відставним чиновникам за довготривалу та бездоганну службу.²⁷⁴ Однак з промисловим розвитком вона зазнала модифікацій і означала вже пожиттєве утримання працівника того чи іншого підприємства за довготривалу службу. Крім того, пенсійні виплати могли надаватися робітникам, які зазнавали травмувань на виробництві (як це було у випадку зі згаданою раніше працівницею цукрового заводу Дариною Черенковою.). За все існування Російської імперії так і не було випрацьовано програм загального пенсійного забезпечення²⁷⁵, то ж його впровадження була винятково ініціативою промисловців.

У цукровій промисловості Київського фабричного округу вдалось віднайти тільки один завод, в списках якого зазначена категорія пенсіонерок – жінок, що пропрацювали певну кількість років у цьому закладі. Це Червонський цукровий завод Терещенка, у звітах якого за 1884 рік ця категорія соціального забезпечення складалася із 4 жінок: Журавська – 5 рублі Стронгівська – 2 рублі, Корнілівна- 5 рублі, Сніданенкова- 4 рублі²⁷⁶ (щоправда, прізвище останньої було закреслено, що свідчить про те, що вона вибула з цієї категорії). Бачимо, що розмір пенсійного забезпечення суттєво відрізнявся, що ймовірно залежало від кількості років, відпрацьованих на цукровому виробництві. В умовах відсутності державного пенсійного забезпечення, ці кошти для жінки хоч і не були великим фінансовим ресурсом, однак слугували хорошою основою для її життя після того, як її тіло для промисловості вже більше не було продуктивним.

²⁷³ Бородкин Л., Валетов Т. и др. «Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. – М.: РОССПЭН, 2010 – С.268.

²⁷⁴ Сімкіна О. Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України). – 2010. – С. С.3

²⁷⁵ Бородкин Л., Валетов Т. и др. «Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. – М.: РОССПЭН, 2010 – С.268.

²⁷⁶ ЦДІАК. – Ф.830. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.11 зв.

Отже, можна ствердити, що в Російській імперії надання соціальних гарантій робітницям-жінкам все ж становили одне з чільних питань як для власників фабрик та заводів, так і для імперських структур. Підприємницький патерналізм та практики державного піклування - основні механізми, за допомогою яких було можливим реалізувати соціальні гарантії тим працюючим на промисловому виробництві жінкам, які цього потребували. Робітниці промислових закладів (включно з цукровими) отримували виплати за травматизм від адміністрації підприємства/його власника, пенсійне забезпечення (лише на цукрових заводах) також від адміністрації підприємства, а також виплати по хворобі та через травми від фабричного інспектора. Попри недосконалість інституту фабричної інспекції (про що наголошували декотрі дослідники, вказані вище) саме інспектор був медіатором між робітницею, підприємцем та державою, стежив за реалізацією законодавчих норм у фабрично-заводській площині, а також фіксував як на цукрових промислових заводах охороняли жіночу моральну-етичну чистоту.

Не менш важливою є роль підприємців або їхніх управлінців, що також проявляли ініціативність, зростання якої спостерігаємо у кінці XIX – поч. XX ст.

III. III. «Вікно можливостей» для отримання соціального забезпечення жінками

Еволюція фабрично-заводського законодавства Російської імперії на початку XX ст. увінчалася прийняттям загальноімперського закону від 2 червня 1903 року «Правил щодо винагородження постраждалих внаслідок нещасних випадків робітників та служителів, а також і членів їх родин, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничо заводської промисловості».²⁷⁷ Завдяки цьому закону грошову допомогу від підприємств мали право

²⁷⁷ Высочайшее утверждения Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно и членов их семейств, вь предприятиях фабричнозаводско, горной и горнозасдской промышленности (2 июня 1903 года) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. – Санкт Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярия, 1905. – Т.23. (1903 г.). – Ч.1 (законы №. 22360 – 23838). – №25060.

отримувати особи, у яких був відсутній безпосередній досвід праці на промисловому закладі. Виплати допомоги здійснювалися у двох формах – пенсії (пожиттєве утримання) та матеріальної допомоги.²⁷⁸

Пенсію призначали при повній втраті працездатності у розмірі $\frac{2}{3}$ річного утримання постраждалого, а при неповній – у розмірі, відповідному до ступеня втрати працездатності. Матеріальну допомогу виплачували з дня втрати робітником працездатності у половинному розмірі його платні протягом усього життя (якщо відновити працездатність неможливо) або до часу її відновлення.²⁷⁹

Окремим пунктом визначався порядок отримання пенсії родичам померлого робітника, яка становила певну частку від його річної платні. Розмір частки також варіювався за певною ієрархією. Найбільшу частку отримувала вдова – $\frac{1}{3}$; діти та інші родичі по прямій лінії (тобто батьки, сестри) отримували значно меншу частку $\frac{1}{6}$.²⁸⁰ Однак закон містив і недоліки, оскільки в непрямий спосіб допускав для підприємців простір для уникнення відповідальності за травмування робітника; зокрема, якщо дії останнього будуть кваліфіковані як «злий умисел» або як «груба необережність», то про жодні виплати власником закладу не могло бути і мови.²⁸¹

Тобто жінка, яка не мала безпосередньо досвіду праці на промисловому підприємстві, завдяки закону від 1903 року в пріоритеті могла отримувати соціальне забезпечення у якості дружини, сестри, доньки (щодо інших родичів у законі сказано, що розраховувати на допомогу можуть родичі по прямій висхідній лінії в розмірі шостої частини).²⁸²

²⁷⁸ Высочайшее утверждения Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно и членов их семейств, в предприятиях фабричнозаводско, горной и горнозаводской промышленности (2 июня 1903 года) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. – Санкт Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярия, 1905. – Т.23. (1903 г.). – Ч.1 (законы №. 22360 – 23838). – №25060.

²⁷⁹ Там само. – №25060.

²⁸⁰ Там само. – №25060.

²⁸¹ Там само – №25060.

²⁸² Там само. – №.25060.

Нам доступно недостатньо свідчень того, як цей закон загалом було імplementовано на промислових заводах Київської губернії, насамперед на цукрових заводах. З тих документів, що вдалося опрацювати, отримуємо таку закономірність: усі ухвали щодо надання/відмови фінансових компенсацій розглядалися щодо робітників, які вже померли внаслідок травмувань (робітників-чоловіків і жодних вказівок про жінок-робітниць) і стосувалися жінок, які були матерями або дружинами робітника, зрідка жінки згадувалися в числі інших членів родини, яким належало призначити виплати.

У внутрішньообіговій документації Ходорківського цукрово рафінадного заводу за 1900 рік зафіксовано виплати дружині померлого робітника Марії Хвойці — 30 рублів, а також 15 рублів решті членів його родини (хоч і не вказуються перелік цих осіб). Крім того, завод здійснював щомісячні виплати у розмірі 5 рублів «вдове рабочего старухе».²⁸³ Характер виплат, вказаний у останньому випадку дозволяє нам стверджувати, що це була пенсії з ініціативи адміністрації заводу, адже їх виплачували дружині мертвого робітника (а родичам травмованих виплачували матеріальну допомогу); в той час у прикладі з родиною Хвойка — разова матеріальна допомога, адже не зазначено тривалості виплат.

В той же час спостерігаємо приклади відмов членам родин померлих робітників у наданні матеріальної допомоги чи пенсії. Цукровий завод міг застосувати таку опцію, якщо смерть робітника відбулася поза інфраструктурним простором закладу. У 1905 році у відділ промисловості надійшло прохання від селянки Уманського повіту Олени Павликової до управління Іванківського цукрового заводу щодо видачі допомоги у зв'язку з довготривалою службою її чоловіка.²⁸⁴ Жінка наголошувала на тому, що її чоловік працював з малолітнього віку на цьому підприємстві, де захворів, від чого й помер. Також вона акцентувала увагу на тому, живе сама з донькою в

²⁸³ ЦДІАК. — Ф.574. — Оп.1. — Спр.207. — Арк.22зв.-23.

²⁸⁴ ЦДІАК. — Ф.574. — Оп.1 — Спр.812. — Арк.89-90.

будинку чоловіка, без жодних інших фінансових джерел, а управління заводу жодної допомоги не надало.²⁸⁵

Але розслідування старшого фабричного інспектора виявилось інші факти. Виявилось, що покійний чоловік прохачки працював тільки на будівництві Іванківського цукрового заводу, а безпосередньо на виробництві цукру не працював. Щодо подальшої долі Степана Павликова інспектор достовірних даних не віднайшов. За непідтвердженою інформацією, чоловік працював на Кислинському цукровому заводі, потім – на млині в Антоновці.²⁸⁶ Абсолютно протилежним виявилось матеріальне становище Олени Павленкової, яка, крім будинку, мала город, десятину фруктовому саду, працювала прачкою; їй також надавала фінансову допомогу єврейська спільнота (бо прохачка за етнічним походженням була єврейкою), «а також допомагав Іванківський цукровий завод».²⁸⁷ Не відомо, який це був вид допомоги та її розмір; можемо припустити, що це була разова грошова допомога, здійснена за особистою ініціативою адміністрації, бо Захар помер не через провину Іванківського цукрового заводу.²⁸⁸ Як бачимо, цей промисловий заклад безпосередньо не підлягав дії закону 1903 року, однак адміністрація все ж не залишила жінку поза своїм піклуванням.

До введення закону 1903 року соціальне забезпечення жінок, чоловік/син котрої загинув на цукровому виробництві, відбувалося за рахунок штрафів – грошей, зібраних з робітників закладу в спеціалізований фонд за здійснення ними різних дисциплінарних порушень²⁸⁹, а також окремо могла призначатися фабричним інспектором. Однак і в цьому випадку головною вимогою було те, щоб робітник на час смерті працював на заводі, а сам факт смерті мав бути зумовлений або виробничою травмою, або ж хворобою, спричиненою специфікою виробництва. Розглянемо детальніше на кількох прикладах.

²⁸⁵ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1 – Спр.812. – Арк.90-91

²⁸⁶ Там само. – Арк. 92 зв.

²⁸⁷ Там само. – Арк. 92 зв. – 93.

²⁸⁸ Там само. – Арк.93.

²⁸⁹ ЦДІАК. –Ф.575. – Оп.1. – Спр.4 – Арк.8; ЦДІАК. –Ф.574. – Оп.1. – Спр. 207 – Арк. 22 зв.- 23.

Так, у 1902 році до фабричного інспектора Київської губернії звернулася з проханням отримати фінансову допомогу київська міщанка Неоніла Гаген, чоловік якої Фелікс Гаген за життя працював (протягом 20 років) електриком на Ржищівському цукровому заводі, де і помер.²⁹⁰ Додатковими аргументами на користь призначення виплат послуговували наявність п'ятих малих дітей, відсутність виплат із заводського штрафного фонду (оскільки на цьому підприємстві його не було). Тож інспектор позитивно відповів на прохання Неоніли, ухваливши щорічно надсилати їй 60 карбованців (навіть відомо, що в цей таки рік транзакція була здійснена).²⁹¹

А у випадку зі смоленським робітником Смілянського цукрово-рафінадного заводу Іваном Шапоткіним склалася протилежна ситуація. Його мати – Агрипіна Шапоткіна, подала в 1899 році прохання з метою отримати компенсацію за смерть свого сина, який начебто у 1897 отримав важкі травми – тіло по пояс було обпечене гарячою рідиною (клеросом), кілька тижнів лікувався у лікарні, звідки його відправили додому, не дочекавшись одужання. Після прибуття додому через деякий час Іван помер.²⁹² В рік смерті сина Агрипіна отримала від фабричного інспектора допомогу в розмірі 50 рублів.²⁹³ Однак тепер жінка хотіла отримати визнання від Смілянського заводу про його безпосередню відповідальність за інцидент, що трапився, з метою отримувати щорічну допомогу на проживання.

Версія заводу відрізнялася від версії матері. За нею, Шапоткін дійсно отримав опіки, але незначні (обпечена ступня однієї ноги), лікувався у Софіївській лікарні, потім був переведений на завод на легкі роботи, а перед Різдом йому дозволили піти додому, де і відбулось погіршення стану здоров'я.²⁹⁴ Розслідування фабричного інспектора підтвердило аргументи адміністрації - виписка з лікарні та копія запису метричної книги із села Старі

²⁹⁰ ЦДІАК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр. 332. – Арк.22 зв.-23.

²⁹¹ Там само. – Арк.22 зв.-23.

²⁹² ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1 – Спр. 198. – Арк.52.

²⁹³ Там само. – Арк. 53 зв.

²⁹⁴ ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр. 198. – Арк.54-55.

Рудні Смоленської губернії довели, що причиною смерті Іван були сухоти.²⁹⁵ Проте директор вирішив все ж таки допомогти просительці. Інституційним шляхом реалізація цього наміру була не можлива, тому було вирішено допомогти на філантропних засадах – з робітників заводу зібрано 50 рублів.²⁹⁶

Отже, можемо зробити висновок, що реалізація соціального захисту жінок, родичі яких працювали на цукрових заводах Київської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. була складним і неоднозначним процесом. В досліджених нами документах надання допомоги відбувалося у випадку смерті робітника, а серед бенефіціарів були або дружини, або матері робітників. Для отримання допомоги потрібно було виконати низку вимог – праця робітника на момент смерті та зафіксований факт смерті внаслідок травми. В деяких випадках жінка могла отримати допомогу з альтернативних інституційних джерел – спеціальної постанови фабричної інспекції. Однак адміністрація вдавалась і до приватних ініціатив по збору коштів для таких жінок. Закон від 1903 року розширив можливості отримання допомоги членам родини постраждалих від травм робітників, однак і він в деяких випадках не встановлював відповідальність підприємства – якщо робітник на момент смерті більше на ньому не працював.

В підсумку, ми можемо зазначати, що інтенсивний промисловий розвиток як країн Західної Європи, так і Російської імперії, що розпочався другій половині XIX ст. став одним із основних інтенсифікуючих факторів для виокремлення працюючої на промисловому виробництві жінку в окрему групу, яка потребує опіки як з боку держави, так і з боку приватних агентів (власників/адміністрації промислових закладів). Цю опіку трактували як і надання певних соціальних гарантій (виплат по хворобі, травматизму, призначення пенсій, тощо) працюючим жінкам та тим жінкам, чії чоловіки/сини працювали на підприємстві, а також трактували як контроль, нагляд за жіночою сексуальністю у чужому для жінки просторі – заводському житлі. Не в усіх випадках ці інструменти були імplementовані на практиці

²⁹⁵ ЦДІАК. –Ф.574. – Оп.1. – Спр. 198. – Арк.55зв – 56зв.

²⁹⁶ Там само. – Арк.56 зв.

вдало і ефективно (жінки все ж продовжували зазнавати сексуальних зазіхань і не завжди могли отримати інституційним шляхом виплати за померлого від травматизму чоловіка). Однак все-таки позитивна динаміка практик соціального патрунування дозволяє стверджувати, що жінка-робітниця стає помітнішою складовою модерної держави.

Висновки

Відповідно до сформульованих нами дослідницької мети та дослідницьких завдань, ми можемо підсумувати наступне. У першому розділі було розглянуто три напрями дослідницьких праць: історію цукрового виробництва в Російській імперії, історію жіноцтва та жіночої праці, історію соціального захисту жінки. Ми з'ясували, що питання жіночої праці на цукрових заводах, за деякими винятками, не висвітлюється в рамках повноцінного історичного дослідження. Ті ж із праць, які хоча б побіжно підіймають це питання, вводять жіночу працю в контекст економічної детермінанти (де жінки, як і чоловіки складові виробничого потенціалу виробництва), або ж «приховують» її в тіні чоловічої частина робітництва, розташовуючи її десь на другому плані. Тематика історії жіноцтва та жіночої праці сфокусовані на дискусіях про систему патріархату, особливості правового статусу статусу жінки-робітниці, жінки з українського сільського простору. Проблематика соціального захисту жінки в перевазі досліджує лише жінок-робітниць Центральних промислових губерній Російської імперії та столичного Петербургу.

У другому розділі було розглянуто особливості культурної, соціально-правової матриць, в яких існувала працююча жінка, а також можливості що їх для жінки відкривала праця в цукровій промисловості. З'ясовано, що економічна кон'юнктура Російської імперії постреформеного періоду надала жінці з традиційного соціуму нові можливості для реалізації своєї праці поза родинною. Для жінки це мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних належать трудова емансипації жінки, яка поступово мало привести емансипації від родинного патріархату. Негативним наслідком є те, що морально-етичні норми, які намагалися контролювати жінку через її сексуальність, і нав'язували їй матрицю подвійних стандартів, зазнавали дуже повільної трансформації, а то і взагалі залишались непохитними. Безпосередньо на цукровому виробництві статус жінка не був чітко зафіксований та універсалізований; він дрейфував від визначення за гендерним параметром

(«жінка») до визначення за професійною ознакою («робітниця/напівробітниця»).

В третьому розділі було проілюстровано практики соціального патрунування жінки в модерній державі. Ми дізналися, що попри пізніший старт індустріально-економічних перетворень в Російській імперії, соціальна опіка жінки все ж було складовою частиною як імперських адміністративних механізмів регуляції фабричного-заводського промисловості, так і приватних патерналістських/філантропних практик власників підприємств або їх уповноважених, що здійснювалось шляхом виплати пенсій за довгий період роботи, пенсій через травматизм, матеріальної допомоги через травматизм чи хворобу. Особливе значення для соціального захисту жінки мав закон 1903 року, який дозволив родичам травмованого/померлого робітника отримати компенсації. У цукровій промисловості надання такої допомоги розглядалося щодо матерів та дружин померлих на виробництві чоловіків-робітників.

Висловлюю подяку за допомогу та сприяння у написанні дипломної роботи моєму науковому керівнику Дисі Катерині Леонідівні за її численні цінні коментарі та правки; Шліхті Наталі Василівні та Бетлій Олені В'ячеславівні за поради на методологічному практикумі; Кобченко Катерині, Подгорній Дарині, Маслійчуку Володимирі за допомогу у пошуку дослідницької літератури; моїй колезі Клименко Ганні за фахові методологічні зауваження; моїй мамі Панаско Лідії Олександрівні за морально-психологічну підтримку.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані

Державний архів Київської області

1. Ф.1554. Миронівський удільний бурякоцукровий і рафінадний завод, с. Миронівка Канівського повіту Київської губернії – Оп.1.– Спр.12
2. Ф.1. Київське губернське управління, м. Київ – Оп.324. – Спр.205.

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

1. Ф.830. Терещенки. –Оп.1 – Спр. 347.
2. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. –Оп.533. –Спр.205.
3. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. –Оп.633. –Спр. 496.
4. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. –Оп.50. –Спр.70.
5. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп. 623. – Спр. 364.
6. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп.543. – Спр. 297.
7. Ф.442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп. 542. – Спр.18.
8. Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп. 1. – Спр.39.
9. Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. – Спр.3.
- 10.Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. –Спр.4.
- 11.Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. – Спр.5.

- 12.Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. – Спр.6.
- 13.Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. – Спр.42.
- 14.Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. – Оп.1. – Спр.332.
- 15.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1 – Спр.812.
- 16.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1 – Спр. 151.
- 17.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр.90.
- 18.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр. 679.
- 19.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр.688.
- 20.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр. 540.
- 21.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.51. – Спр. 550.
- 22.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр.551.
- 23.Ф. 574. Канцелярія Старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. – Оп.1. – Спр.64.

Опубліковані джерела:

1. Выгоды, какие может представить рафинадный завод в Малоросии // Журнал Министерства Государственных Имуществ, 1844.
2. Высочайшее утверждения Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно и членов их семейств, вь предприятиях фабричнозаводско, горной и горнозадской

промышленности (2 июня 1903 года) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. – Санкт Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярия, 1905. – Т.23. (1903 г.). – Ч.1 (законы №. 22360 – 23838). – №25060.

3. Законы о женщинах. Издания А. Я. Кантеровича. Санкт –Петербург, 1899.

4. *Нечуй-Левицький Иван*. Бурлачка. – К.: Сяйво, 1988. –С.290.

Література:

Монографії:

1. *Бородкин Л., Валетов Т. и др.* «Не рублем единым: трудовые стимулы рабочих текстильщиков дореволюционной России. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 533.
2. *Воблый Константин* . Опыт свеклосаханой промышленности в СССР – М.: Издательство Правления Сахаротреста, 1928. – Т.1. –С.413.
3. *Водотика Тетяна*. Україна в добу пару та заліза: простір можливостей. – Київ: Кліо, 2018. –С.237.
4. *Дмитрий Михель*. Тело в западной культуре. Саратов: Научная книга, 2000. – С.172.
5. *Смоляр Л.* Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса: Астропринт, 1999. –С.408.
6. *Ступак Федір*. Прикази громадської опіки в Україні. – Київ, 2002. – С.87.
7. *Berend Ivan*. An economic history of Nineteenth-Century Europe. – Cambridge University Press, 2013. –P.521.
8. *Engel Barbara*. Between fields and city. Women, work, and family in Russia, 1861-1914 , Cambridge University Press, 1996.
9. *Glickman Rose*. Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914. – University of California Press, 1984. – P.325.

10. *Palier Bruno*. Ordering Change: Understanding the “Bismarckian” Welfare Reform Trajectory. – Amsterdam University Press, 2010. – P. 19-44.
11. *Rose Sonya*. Gender and Class in Nineteen Century England. – London, 1992. – P.292.
12. *Simonton Debora*. A history of European women`s work 1700 to the Present. –London, Routledge 11 New Fetter Lane, 1998. – P.397.

Автореферати

1. *Буравченко Руслан*. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2006. – С.1.
2. *Олянич Валентина*. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережжі України (кін. XIX - поч. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01/Харківський нац. універ. ім. Каразіна. – Харків, 2000. – С.19.
3. *Раковський Л.* Цукрова промисловість України в 60-90-рр. XIX ст. : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук. 07.00.02 / Раковський Л. ; Київ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1995. —С. 40;

Статті зі збірника:

1. Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь// Еріх Гобсбаум. Нова жінка.– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. –С.74-97.
2. Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь // Крістіна Воробець. Спокусниця чи цнотлива: непевне статеве становище жінок в пореформенній українській селянській громаді.– Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С.62-74.

3. Гендерний підхід : історія, культура, суспільство// під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. // Скот Джоан. Жіноча історія. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. –С. 97-111.

Електронні ресурси:

1. *Bolzendahl Catherine`s*. Welfare state development in Western Europe, January 2017. // Електронний ресурс <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0202.xml>, відвідано 28.05.2020.
2. Cambridge Dictionary // Електронний ресурс: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/welfare-state>, відвідано 22.05.2020.
3. Oxford Learner`s Dictionaries // Електронний ресурс: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/welfare-state , відвідано 22.05.2020.
4. *Водотика Тетяна*. Селянськість впливала на міста не завжди найкращим чином. – Historians, 26.03.2018 / електронний ресурс, режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2442-tetyana-vodotika-selyanskist-vplivala-na-mista-ne-zavzhdi-najkrashchim-chinom>, відвідано 21.03.2020 року.

Статті:

1. *Буряк Лариса*. Жінка в українському соціумі другої половини ХІХ- початку ХХ ст. – Українознавчий альманах, випуск 6. – С. 67-71.
2. *Буряк Лариса*. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини ХІХ ст. –с.190-211.

3. *Вахромеева О.* Социальное страхование и «женский вопрос» в столице на рубеже XIX – XX веков. // Социально-культурные аспекты истории экономики России XIX – XX веков. – 2012. – С. 120-132.
4. *Водотика Тетяна.* Фабрична інспекція в матеріалах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX- початку XX ст. – Огляд джерел та документальні нариси , 2014. – С.167-175.
5. *Воинова Н.* Становление свеклосахарного производства России (на примере Центрально-Черноземного экономического района. – Курский государственный университет. – 2007. –С.1-11.
6. *Ворошилова Светлана.* Законодательное регулирование женского фабричного труда в России и Западной Европе в XIX - начале XX в. – Вестник Саратовской государственной юридической академии –№2, 2012. – С.24-30.
7. *Вяселев Р.* Сравнительный анализ возникновения и развития фабричной инспекции в Англии и России конца XIX – начала XX века. – Вестник ПАГС, 2013. – С.53-57.
8. *Грабовська О., Олянська С., Чагайда А.* Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів , хіміків та майстрів цукрового виробництва. – Цукор України. – №.4 (100),2004. – С. 17.
9. *Казьмирчук Марія.* « Подорожні журнали - джерела про виробничу культуру і побут робітників Київської губернії. – Київ: Етнічна історія народів Європи. –№31. – С.74-78.

10. *Казьмирчук Марія*. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Регіональна історія України: збірник статей. – №4. – 2010. – С.262-270.
11. *Олянич Валентина*. Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект). – Вісник Черкаського університету. – №1. - 2019. – С. 55-65.
12. *Руслан Буравченко*. Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. – С. 41- 48
13. *Северцева Ольга*. Повседневная жизнь русских рабочих во второй половине XIX – начале XX в. в контексте «женского» и «рабочего» вопросов (на материалах периодической прессы дореволюционной России. – 2017. – С.52-60.
14. *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт –Петербурга во второй половине XIX- начале XX в. как один из аспектов женской истории повседневности. – Самарский научный вестник . – Т.7. – №3, 2018. – С. 287-293.
15. *Северцева Ольга*. Социальная защита работниц промышленных предприятий Санкт-Петербурга во второй половине XIX –XX в . как один из аспектов женской истории повседневности // Самарский научный вестник. – Т.7. – №.3. – С.287-293.
16. *Сімкіна О*. Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України). – 2010. – С.1-5.
17. *Ташибекова Ирина*. Правовые основы трудовой деятельности женщин Российской империи конца XIX. //

Актуальные проблемы российского права. –№1. – 2009. – С.44-49;

18. Українські жінки у горнилі модернізації / ред. Оксани Кісь . — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. —С. 303.
19. *Фаронов Ф.* Труд женщины на производстве Западной Сибири в конце XIX -начале XX в. – Вестник Томского государственного университета. – №390. – 2015. – С.132-140.
20. *Чикалова Ирина.* У истоков социальной политики государств Западной Европы.// Журнал исследование социальной политики. –№4. –С.501-524.
21. *Ярмонова Елена.* Формирование трудовой дееспособности женщин (конец XIX – начало XX века). – Юридическая наука . – 2013. – №2. –С.6-8.
1. *Briggs Asa.* The Welfare state in historical Perspective // European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie. –1961. – No. 2. – P.221-258
2. *Bruno Palier.* A long Goodbuy to Bismark // Palier Bruno. Ordering Change: Understanding the “Bismarckian” Welfare Reform Trajectory. – Amsterdam University Press, 2010. – P.19-44
3. *Lucassen Jan.* The workers: New development in labor history since the 1980s/ Ulbe Bosma, Hofmeester Karin. The lifework of a labor historian: Essays in Honor of Marcel van der Linder. –2018. –P.21-46

Додатки:

Додаток 1

Гендерний вимір робітництва цукрових заводів Київської губернії за 1887 рік.²⁹⁷

Назва цукрового заводу	Кількість працюючих чоловіків	Кількість працюючих жінок
Пивецький цукровий завод, Каневський повіт	130	33
Пієвський цукровий завод, Каневський повіт	230	30
Мартинівський цукровий завод, Каніський повіт	385	32
Поташинський цукровий завод, Канівський повіт	288	46
Балаклійський цукровий завод, Канівський повіт.	475	76
Орловицький цукровий завод, Черкаський повіт	389	12
Іванківський цукровий завод, Канівський повіт	281	19
Стеблівський цукровий завод, Каневський повіт	383	20
Цукровий завод княгині Лопухіно-Демидової, Каневський повіт	486	17
Цукровий завод княгині Лопухіно-Демидової, Канівський повіт	367	95

²⁹⁷ За матеріалами: ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1. –Спр.3; ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1. –Спр.4.

Додаток 2
Гендерний вимір
робітництва цукрових
заводів Київської
губернії за 1888 рік²⁹⁸

Назва цукрового заводу	Кількість працюючих чоловіків	Кількість працюючих жінок
Почаїнський цукровий завод, Звенигородський повіт	259	64
Лебединський цукрово-рафінадний завод, Чигиринський повіт	321 (відділення виробництва цукру-піску) 374 (відділення рафінаду)	33 (відділення виробництва цукру-піску) 50 (відділення рафінаду)
Грушевський цукровий завод, Чигиринський повіт	274	15
Староосотянський цукровий завод, Чигиринський повіт	478	23
Смілянський цукровий завод, Черкаський повіт	368	85

²⁹⁸ За матеріалами: ЦДІАК. –Ф.575. –Оп.1 –Спр.4.

Ольшанський цукровий завод, Канівський повіт	352	40
Миронівський цукровий завод, Канівський повіт	325	30
Кагарлицький цукровий завод, Київський повіт	501	80

Додаток 3.

Гендерний вимір робітництва цукрових заводів Київської губернії за 1890 рік²⁹⁹

Назва цукрового заводу	Кількість працюючих чоловіків	Кількість працюючих жінок
Григорівський цукрово-рафінадний завод, Київський повіт	228 (відділення цукру-піску) 480 (рафінад) 214 (зовнішні роботи)	22 (відділення цукру піску) 56 (рафінад) 50 (зовнішні роботи)
Верхняцький цукровий завод, Уманський повіт	215	20
Цукровий завод Товариства «Соб», Липовецький повіт	Чисельно зафіксовано тільки одну категорію працівників – помісячні (тобто місячний найм)	
	16	20
Кальницький цукровий завод, Липовецький повіт	443	10
Ілінецький цукровий завод, Липовецький повіт	260	70

²⁹⁹ ЦДІАК. –Ф. 575. –Оп.1 –Спр.5

Городище- Пустоварівський цукровий завод, Сквирський повіт	463	20
Кашпировський цукровий завод, Таращанський повіт	330	88
Бугаївський цукровий завод, Таращанський повіт	264	32